Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १४६१

Title जागदीश्यां सामान्याभाव

Author म.म. जगदीश भट्टः निर्णय

Extent ५० Age १

Subject न्याय वैशेषिकं

जागदीशी शिरोमणिव्याख्यायां

सामान्याभावनिर्णयः

१५८१

श्रीगणेशाय नमः ननु व्याप्तिनिरूपणप्रस्तावे सामान्याभावव्यवस्थापनमर्थान्तरमतस्तमित्युपोद्घात
ज० संगत्या तदवतारयति । नन्विति । अत्र तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वह्नित्वावच्छिन्नप्रति
१ योगिताको न वेति विप्रतिपत्तिः इष्ट्याप एवेत्यादिना वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वं तत्रैवेत्यादिना चाव्या
प्युपयुक्तं तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यं प्रकाशितं । विशेषाभावीयतत्तद्वह्नित्वावच्छि
न्नप्रतियोगित्वान्येव वह्नित्वावच्छिन्नानि न तु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वान्तरं सामान्याभा
वत्त्व तत्राप्यतिरिक्तमानाभावादित्याशयेनाहान्त्ये चेति । महानसाद्यवच्छेदेन च तत्तद्वह्न्यभावानां
तर यत्प्रतियोगित्वावच्छेदकीभूततद्वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यं तन्निरूपिकायास्तत्तद्वह्नि
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यर्थः तथा च यादृशप्रतियोगितायास्त्व राम
च्छेदकीभूत यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग १

८ यत्किंचित्सदा प्रक्षेपेण ८

ंले लक्षणमसम्यक् नन्वयादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधि
करणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्धर्मभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेश्यमिति वाच्यं। तथा स
धर ति हेत्वधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं तत्तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदके तु क्तेरेव सम्यक्त्वा
त४ वच्छेदकांतवे यथ्र्थादिति भावः। अव्याप्तिरिति। यद्यपि तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावकूट
स्यैव द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावप्युक्तलक्षणासत्त्वादसंभव एवं कुं
तु चिन्तस्तथापि कालनेयत्वादित्यादावेव संभवाद्व्याप्तिरित्युक्तं। क्वचिदपि वाच्यत्वं नास्तीति
प्रतीत्यास्वरूपसंबंधावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावकूटस्य प्रतियोगितास्तु वाच्य
त्वत्वावच्छिन्नत्वानुपगमादिति भावः। ननु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधि
करणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमवतस्तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्ना

नधिकरणत्वेपि वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वान्न व्याप्तिरित्याशंक्य निराचष्टे नचेति एवं विशे
जा० षधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेन हृदवृत्तित्वात् धूमवद्वृत्तित्वात् तन्न तथात्वं न
२ तत्तद्धृदान्यघटाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हृदे इति हृदवृत्तिर्यस्तत्तद्धृदाभावस्य प्रतियोगितावच्छे
४ दकं यत्तद्धृदादौ [illegible] त्वं तदवच्छिन्नस्य तत्तद्धृदादेरित्यर्थः । अतिव्याप्तेरिति । यद्यपि प्रागुक्तक्रमेण रू०
प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्ध्या धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरभावमात्रस्यैव तत्तद
धिकरणावृत्तित्वरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् तथापि तत्त
[redacted] दभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्यापि तादृशावच्छेदप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नवृत्तापत्तिरूपोऽतिप्रसंग एवातिव्याप्तिः पदेन विवक्षितस्तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्र एम
प्रसिद्ध्या द्रव्यवान् वह्नेरित्यादावव्याप्तिरिति भावः शंकते । अथेति । तथा च प्रतियोगिवैयधिकर २

ऽपाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिरितिभावः। शंकां निरस्यति अनवछेदकमेवेति। अनुगतरूपं प्र
तियोगितामात्रस्यैवतत्त्वेनवछेदकमित्यर्थः। ननु विशेषाभावीयप्रतियोगितानवछेदकत्वेप्यतिरिक्त
सामान्याभावस्यैवप्रतियोगितावछेदकोनुगतधर्मः स्यादित्यत आह। अभावांतरइति हृदेवन्हिर्ना
स्तीत्यादिप्रतीतेर्वन्हिप्रतियोगिताकाभावकूटमात्रावगाहित्वेनाप्युपपत्तेरितिभावः ननु भूद
त५ नुगतधर्मः प्रतियोगितामात्रस्यावछेदकस्तत्तः किमत आह। तथावेति। तद्रूपेति। अनुगतधूमत्वा
घवछिन्नसाध्यकेवन्ह्यादावित्यर्थः। प्रमस्य विषयप्रमाणात्संशयत्वपर्यंतस्य विशेषाभा
वनिर्णयस्यवानुसरणीयत्वापत्तेराह संशयान्यथेति। तथाच वाष्परूपवान्नवेत्याकारकसंदेह
स्तत्तद्रूपाभावव्यतिरिक्ताभावप्रकारकस्तत्तद्रूपाभावनिश्चयोत्तरकालीनाभावसंशयत्वादितिव्य
तिरेक्यनुमानमिवहृपसामान्याभावे मानमत्र चक्रमिकात्तत्तद्रूपाभावनिर्णये व्यभिचारवारणार्थं

ज० ३

हेतोःसंशयत्वानुसरणं। दृष्टाभावाद्यप्रकारकत्वेन पक्षविशेषणत्वात्त्वनेनैतेः सिद्धसाधनमर्थान्तरं चे
ति भावः। अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्न सिद्धसाधनादिकमित्यपि बोध्यमिति। अयमिति। वा
योरूपं नवेत्यभिलप्यमानज्ञानस्यार्थः। तस्य वायोः। प्रकृते इति रूपधर्मिवायुवृत्तित्वसंदेहं प्रति वायुधर्मिक
रूपाभाववत्तानिश्चयस्याविरोधित्वेन रूपसामान्याभावासाधकत्वादिति भावः। यद्यपि वायुवृत्ति
त्वसामान्याभावसाधकतयैवोक्तसंशयस्योपयोगित्वं संभवति प्रसिद्धं यत्सकलरूपं वायुवृत्ति
त्वस्वरूपं तदभावेऽक्यान्तरइति योजनया पूर्वग्रंथाविरोधात्तथापि तुल्यतयोपात्तानामेकरू
पेणाबोधकत्वमनुरुध्याह। तथापीति। उक्तपदानां तत्रासामर्थ्यादाह। तामसमिति। नन्वेवं
त्या२ वायुरूपवान्नवेत्याद्यभिमतसंशयेन पौनरुक्त्यमत आह। सत्वेति। शब्दसंदर्भे संप्रदायउत्पन्नेनोद्भाव्य राम
शब्दसंदर्भमेव व्यवस्थापयति। विरुद्धधर्मयोरित्यादिना तथा वेति। वायुधर्मिकरूपाभावनिश्च ३

त्या२ वायोरूपंतदभावोवेत्याकारसंशयद्वयस्यार्थः।१

यस्यवायुरूपोमयखैर्वैशिष्ट्याकारादिज्ञानतावच्छिन्नंप्रत्येवविरोधितयाप्रकृतोपयोगित्वसंभवा
तदिति २ दितिभावः प्रकृतोपयोगार्थमाह। अधिकरणाइत्यादिदृष्टांतार्थीत्येति। समग्रम्यथाविशेष्यत्वंतथा
श्च ३ चवायुर्धर्मिकरूपवत्तानिर्णयस्यचैतद्धर्मिकरूपाभावनिश्चयस्यापिरूपधर्मिकैयुवृत्तित्वसंश वा
यप्रतिबंधकत्वात् प्रकृतोपयोगइतिभावः अन्यथा-गादृशनिश्चयस्याविरोधित्वे-एतावत्येवेतिः प्र
स्येप ५ सिद्धरूपारोपवद्रूपारोपत्ववधारणादशायांतेवविशेषदर्शनतयाप्रसिद्धरूपाभावेपावद्रूपाभाव
वद ६ व्याप्यतानिश्चयसंभवात्तद्धेतुकरणवयोद्रूपाभावनिश्चयःस्यादितिभावः तेषामिति। अनिर्णाय
इत्यग्रेन्वयः। एवमग्रेप्यपि। यावत्वेनतेषामिति। यावत्वप्रकारेणानूपाभावानामित्यर्थः भाव
रूपत्वेन। यावद्रूपप्रतियोगिकत्वेन। तथैतियावंतोरूपाभावाःतेषांयावंतिरूपाणितावंभावानां ६२
चेयत्तुगत्यानिर्णीतत्वादित्यर्थः। नस्येति। प्रतियोगिन्यभावेवायावत्वोहेतुस्यप्रतिबंधकतायां

जे० मनुपसुक्तत्वादित्यर्थः। न चेति। वाच्यमित्यन्वयः। तत्प्रतिबन्धकः। तस्य संशयस्य प्रतिबन्धकः। तथा
च प्रकृते संभावनासत्त्वादेव न तद्रूपाभाववन्निश्चयः संदेहं न प्रतिबध्नीयादिति भावः। ननु पार्थि
४ वाद्यतिरिक्तं तद्रूपमस्ति न वेत्याकारिकैव संभावना वाच्या सा च तादृशतद्रूपाप्रसिद्ध्या दुर्घटेत्यत आ
ह। संभावना चेति। ननु सर्वत्रैवोक्तसंभावनानामप्रामाण्यग्रहसंभवाद्रूपं नास्तीति निर्णयस्य
५ प्रतिबध्यस्यैव संशयो न स्यात् तस्मादाह। निवर्त्तते चेति। गौरवादित्यूपाभाववन्निर्णयाभाववत्त्वापेक्षया सं
भावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभाववत्त्वेन हेतुतायां गौरवादित्यर्थः। ननु तद्रूपाभाववन्निश्च
याभाववत्त्वस्यैकप्रतियोगिकाभाववत्त्वेनैव तादृशसंशयहेतुत्वं वाच्यं ननु तादृशनिश्चयत्वा
वच्छिन्नाभाववत्त्वेन सामान्याभावानभ्युपगमात्तद्ध्वंसादिभिरंस्यताभावस्याविरोधाच्च तथा च संभा राम
वनाकालीनरूपाभाववन्निश्चयानामप्रवेशेन संभावनाविरहविशिष्टायद्रूपाभाववन्निश्चयास्त ४

रूपा १

कृप्रतियोगि १

त्वमैकाभाववत्वेमंहेतुतापामेव विपरीतत्वाद्यवमत आह विनापीति। यत्तु संभावनाविरहवि-
उ२ शिष्टरूपाभावनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्याखैस्यनद्यक्तित्वेन हेतुत्वे गौरवानवकाशादुक्तं
विनापीत्यादि। तत्तु थोऽसामान्याभावानभ्युपगंतृणामनुगतरूपावच्छिन्नस्याखंडाभावस्य यं
कितुमप्यशक्यत्वात्। विशेषाभावनिश्चयइति। विशेषाभावत्वप्रकारकनिश्चयइत्यर्थः। यद्यप्य
नुपाध्यायमतमनुत्याययतिश्चयेति सामान्येत्यादि सामान्यपदमवच्छिन्नप्रतियोगितायां वान्वि-
तं। तथाच सामान्यावच्छिन्नस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणाभाववैनिर्णय एव संशय विशेष्यक ४
विरोधीत्यर्थः तेन रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतौ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रकारत्वेपिन
क्षतिः। तवासमान्याभाववादिनः। अतिप्रसंगादिति अभावत्वादिप्रकारेणापि सामान्याभावस्य
स हे १ निश्चयैतादृशसंशयानुत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः सेवनिताद्दशनिश्चयेन संशयस्थ्यलइत्यर्थः

ज॰ तत्सत्त्वसंशयस्य केनाप्यनंगीकारादिति भावः ननु विशेषाभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियो
५ २ संशयस्य गिताकत्वेन तद्रूपवत्यपि रूपं नास्तीति प्रतीत्यभावापत्तिस्तत्रापि किंचिद्रूपाभावसत्त्वादत आ चि २
ह। अभावस्य चेति। ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तद्देशतादवस्थ्यम् अधिकरणभेदेनाभा
वभेदानभ्युपगमादत आह तदवच्छेदेनेति। यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेनेत्य
र्थः तथा च तद्रूपवतो यावद्विशेषाभावानधिकरणत्वादेव न तत्र रूपं नास्तीति प्रत्ययः न
न्विदमसंभवदुक्तिकं तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
तात्वाद्रूपवदवच्छेदेनापि तत्तद्रूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादन्यथा त
द्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तदवच्छेदेन न स्यादत आह। संभवति चेदमिति। इदं राम
यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तादृशेति। सा ५

मान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वातिरिक्तत्वादित्यर्थः यद्यपि
सामान्यविशेषावच्छिन्नयोः प्रतियोगितयोरैक्येपि न क्षतिः सामान्यावच्छिन्नत्वविशिष्टप्र
त्वा३ तियोगिताकावच्छिन्नस्याधिकरणतायाविशेषवत्वसत्वादेवातिप्रसंगभंगात्। अन्यथा गुणा
न्यत्वविशिष्टं यद्रूपं गतसामत्वं तस्य च गुणेपि सत्वान्नायि विशिष्टसत्ताप्रतीत्यापत्तेस्तथा
पि अनुगतप्रतीतिनिर्वाहात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरतिरिक्तत्वसिद्धौ तेन गवातिप्रसंग
मुदासः संभवतीत्याशयेनेदमभिहितमिति द्रष्टव्यं। सामान्याभाववत्वं नीरूपमित्यादिप्रमा
विशेष्यत्वमित्यप्रमात्माऽऽकतेनैवेति वाच्यमिति परेणान्वयः। अवभेदेत्यस्य सर्वत्रेत्यादिः। नि भा३
यामकत्वादिति। अन्यथा घटपटाद्यभावयोरपि भेदो न सिध्येदिति भावः। भेदसिद्धेरिति। सा
मान्याभावविशेषाभावयोरित्यादिः। अवच्छेदकीभूतयोः सामान्यविशेषधर्मयोर्भेदादिति भा

ज० वः ननु प्रतियोगिभेदस्यैकाभावे भेदनियामकत्वात् [तं] एकाभावयोरभिन्नप्रतियोगिकत्वादत आह प्र

५ तियोगि घटपटाद्यभावयोरप्येकभेदो ननु सामान्यविशेषयोगीति। तत्त्वे अभावभेदकत्वे प्रागभावादीना

भावा२ दिनां ध्वंसात्यन्तान्योन्याभावानामपरिग्रहः। अभेदप्रसंगाद्भेदासिद्धिप्रसंगात् तन्नच वच्छेदकभेदस्य

नियामकत्वे प्युक्तदोषतादवस्थ्यं। घटत्वादिलक्षणावच्छेदकस्यैकत्वादत आह अवच्छेदकं चेति

। क्वचित् घटस्यान्योन्याभावस्थले तादात्म्यस्य तथात्वादित्यन्वयः। अवच्छेदकत्वादितितदर्थः।

एवमग्रेपि। क्वचित् घटस्यात्यन्ताभावस्थले। संसर्गस्य। संयोगादेः क्वचिदिति ध्वंसस्थले पूर्वका

लीनतद्घटत्वस्य प्रागभावस्थले चोत्तरकालीनतद्घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः।

दर्शितत्वादिति। तथा चाननुगमात्कथं नियामकत्वमिति भावः। ननु संसर्गविधया विशेषण रम

विधया वावच्छेदकयोरन्यतरभेद एव नियामकोऽवक्रमप्य इति नाननुगमइत्यत आहापूर्वेति। मा ६

[म१]

पक्षमेदस्यतत्तद्रूपाभावभेदेनसामानाधिकरण्यंरूपत्वघटत्वादावेवसुलभंतथापियथाश्रुतस्थलतद्रू४

नाभावाच्चेति।तथाचेन सर्वसाधारण्यमित्यादिरितिभावः॥ननूक्तक्रमेणावच्छेदकभेदोनिरुक्ताभावभेद
कोवक्तव्यइत्यतआह।किंचेति।एकाभावनिष्ठस्यापराभावभेदस्याधिकरणस्वनूपत्वमतिरिक्तत्वे
वाउभयथाप्यस्यनिरुक्तत्वादितिभावः।वैयधिकरण्यादिति।यद्यपितत्तद्रूपाभावीयावच्छेदक
तत्तद्रूपाभावेसत्त्वेनव्यभिचारित्वात्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टोयदभावप्रतियो
गितावच्छेदकभेदोपत्रतेनतदभावेनिरुक्तविशिष्टतदभावभेदउक्तेववाधिकावेतितन्नैव वृत्ति४

वैयधिकरण्यंदुष्टव्यमितिध्येयं।अतएव।उक्तक्रमेणवैयधिकरण्यादेवाननुपत्रासंताभावेय
द्धर्मावच्छिन्नाभावभेदस्तत्राव्यवश्यंतदन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्युक्तौनवैयधिकार
भा२ णपावकाशइत्यतआह।अभेदेपीति।सामान्याभावविशेषाभावयोरभेदेप्युक्तनियमस्याप्यविरु
स द्धत्वादित्यर्थः।तथाचाभावभेदासाधकत्वेनोक्तव्यापकत्वमर्थान्तरग्रस्तमितिभावः।नचेत्यादिप

ज॰
७

टत्वेतरसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेघटत्वावच्छिन्नाभावेव्यभिचारस्यवारणायप्रथमंध
र्मपदंविशेषणाविषयावच्छेदकस्यप्रापकंसमवायसंबंधेनघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेसम
वायसंबंधावच्छिन्नघटाभावेतद्वारणायद्वितीयंधर्मपदंननुगुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्व्या
प्त्यसिद्धिस्तदितरेसमनेनाद्दर्मानवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वस्यविवक्षितत्वात्तत्स्वदेनास्वंउधर्म
स्यावच्छेदकीभूतधर्मस्यवाविवक्षणात्गुरोरवच्छेदकत्वाप्रामाण्यान्नोक्तदोषइत्यभिपदंगि
मानाभावादितितथाचतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावोनूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यःनूपत्वे
तरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादित्याद्यनुमानमप्रयोजकमितिभावः।अतएवेतिउक्त
व्याप्तौमानाभावादेवेत्यर्थः।दुःखंदौस्वादिनाधर्माधर्मादेःपरिग्रहःनचात्मत्वापेक्षयागुरु
त्वेनसुखत्वादेरवच्छेदकत्वासंभवस्तस्यैश्वरवृत्तितयाजातिबसंक्तत्वेनलाघवस्याकिंचित्क रा॰म
७

रत्वादित्तिभावः ननुसुखावच्छिन्नस्य चैत्रादेः सत्वेपि मूर्त्तत्वादाविदानीं दुःखविशिष्टो नास्तीति
प्रत्ययादिरमसंगमतं आह। तत्त्संख्येति। उत्पत्त्यापेक्षयं गुरुत्वाः संख्यावत्वादेरवच्छेदकत्वायोगा
दुक्तं तत्तदिति। नानाधर्मावच्छिन्न इति नानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक इत्यर्थः। ननूक्तव्याप्तेरस ता२
त्वे घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिद्ध्येदत आह भेदसिद्धिस्त्विति। तथा च घटवद्भिन्नत्वादिविरु
द्धधर्मवत्वाद्घटाद्यभावाद्भेदः पटाभावादेः साध्य इति भावः। अत एव तु रुद्धधर्माध्यासस्य भेद
धे साधकत्वादित्युक्तं। अत्र वृत्तीनामिति येन संबंधेन ये वृत्तेस्तेन संबंधेन तेषामेक एवाभाव इत्यर्थः। य४
तेन वृत्तिमतोपि रूपादेः संयोगादिसंबंधेनाभावस्याप्यत्रहः। सनिपततां नामिति। तत्तदेकाल
परमाण्वादिव्यक्तीनामित्यर्थः। युगपद्विनष्टानामेक एव ध्वंसो युगपदुत्पन्नानां चैक एव प्राग
भाव इत्यर्थः॥ समदेशावच्छिन्नयोरपि विभिन्नकालोत्पन्नविनष्टयोरपि प्रागभावध्वंसयोर्नाना

ज॰ ८

त्वाद्युपदिष्टमुक्तं। व्याधिकरणयोः समानाधिकरणयोरपि न्यूनाधिकदेशवृत्तिकयोर्यु
गपदुत्पादविनाशशालिनोन्नपसंयोगयोः प्रागभावस्य ध्वंसस्य च विभिन्नत्वात् समनियत
तादृशानामित्युक्तं मूलावच्छिन्नत्वरूपवृत्तिकयोर्युगपदुत्पन्नविनष्टयोरपि संयोगयोर्ध्वंस वृक्षपट
प्रागभावयोर्भिन्नत्वादाह। असमीति। तत्र ध्वंसादेरेकत्वे मूलावच्छिन्नसंयोगोऽग्रेनष्ट इ
त्यादिप्रतीत्यापत्तिरेव बाधिकेति भावः। यत्तु युगपदुत्पन्नविनष्टानामपि समनियतानूपर
स्पादीनां न ध्वंसादैक्यं तथा सति तद्रूपं नष्टमिति वत्तद्रसो नष्ट इत्यपि व्यवहारापत्तेः रूप
ध्वंसस्यैव रसध्वंसत्वे न च तत्र योग्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादतदुक्तमसति बाधक इति तत्तु
च्छ। रसध्वंसत्वके रूपध्वंसत्वे योग्यत्वविरहप्रतियोगिकध्वंसत्वेन योग्यत्वासंभवात् असति योगि
विशेषमंतर्भाव्येनाभावस्य तत्तद्विशिष्टयोग्यतापादनीकृत्वादिति प्राचरतः। युगपदुत्पन्न रामः

८

स्यैव पाकजान्तरूपादिचतुष्टयस्याविभिन्नराव प्रागभावः। कथमन्यथा सामग्र्यभेदे कार्य्यस्य
रूपादेर्भियो भेदऽस्यत आह क्रमसत्तिवा घकार इति न च नियामानामि वजन्यामपि रूपादिचतुर्णां वि
रुद्धधर्माध्यासादेव भेदोपपत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदप्रयोजकत्वमिति वाच्यं सामग्री
भेदस्य कार्य्यदप्रयोजकत्वे सामग्रीविशेषस्य कार्य्यविशेषनियामकत्वस्याप्युपेक्षापत्तेः का
रू५ र्य्यशर्णां कालान्तरानुत्पादस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेवोपपत्तेरित्याहुः। प्रतियोगिताइति
वदुत्वं प्रतियोगिभेदेन स्वरूपसंबन्धरूपायाः प्रतियोगिताया नानात्वमभिप्रेत्य वस्तुतो घटमान
धिकरणोऽपुसंबंधेवतिनेदृमावच्छिन्नेकप्रतियोगिताशालीकोरे घटनिष्ठघटत्वावच्छेदप्रतियो
गिताकान्तरवघटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नेकप्रतियोगितावात्पघटवत्यपि घटत्वेन घटो ना
स्त्यादिव्यवहारस्य प्रामाण्यापत्तिरतोऽतिरिक्तापि प्रतियोगिताऽऽवश्यकी भेदान्तेनैवेति

ज० ९
ध्येयंपां समवैश्चेति। समानाधिकरणो व्यधिकरणोश्च मर्थः इत्थं च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्येव प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधस्यापि च भावभेदनियामकत्वेऽभिचारो दर्शितः यथा च व्यधिकरणाध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबंधावच्छिन्नत्वं तथा विवेचितमप्यस्मात् लाघवादाह। स्याकाशा
भावत्ववेति। एतन्नये कालाघभावस्याप्याकाशाभावत्वान्नैवकारासंगतिः। एवमिति तत्तदधिक
रणामंतर्भाव्य विशेषाभावैरेव सामान्याभावस्यान्यथासिद्धावित्यर्थः। देशकालेचैव्यापत्तीनां
न्य घटादीनामभावस्य तत्तदधिकरणावृत्त्यभावमात्रेणापाकर्तुमशक्यत्वादात। तत्तद्देशकालावच्छि
न्नेति। प्रतियोग्यनवच्छेदकीभूतदेशकालावच्छिन्नेत्यर्थः। अन्यकोणावच्छेदेन मध्येपि गेहे घटेना
स्तितदानीमिवेदानीमपि गृहे घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो घटावच्छेदकदेशकालाघवच्छेदेनापिस्या राम
त्। तत्तदधिकरणावृत्त्यभावस्य घटप्रतियोगिकत्वनियमादिति भावः। व्याप्यवृत्तीनां गोत्वादीनाम ९

त्वावच्छिन्न १

भावस्य गोत्वादिरूपस्य तत्तदधिकरणावृत्तित्वविशिष्टाभावमात्रेणैवान्यथासिद्धिसंभवे तत्तद्देशका
लावच्छिन्नत्वं न प्रवेशनीयमित्याशयेनाह। अनवच्छिन्नेति। देशकालानवच्छिन्न इत्यर्थः। तत्तद
धिकरणेति। प्रतियोगिरूपस्येत्यादिः। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादाह। तदवच्छेदेनेति। देशकालाव
च्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणावृत्तित्वावच्छेदेनेत्यर्थः। तद्देशेऽपीति। घटपटाद्यभावभेदेऽपीत्य
र्थः। सामान्याभावस्यैकत्वयुक्तेस्सत्त्वादिति भावः। शंकते। नञ्प्रतियोगिकत्वमिति।।। तत्स्वभा
वस्तत्तदभावस्वरूपः। नन्वेवं तिरादस्याभावलक्षणात्प्रतियोगिकत्वे· अधिकरणविशेषवृ
त्तित्वस्यान्तर्भावो घटकत्वमवच्छेदकत्वेनानुयुक्तं तदभावस्वरूपस्य सर्वत्राविशेषात्तथा च घ
टाभावस्यैव पटाभावत्वे पटवत्यपि पटो नास्तीति प्रतीत्यापत्त्यानयोर्भेद इति भावः। शंकां निरस्य
ति उक्तिनुसमानमिति सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तत्ताद्रूप्येणाभावस्वरूपम

ज० चेति तत्र घटवद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वस्यानंतर्भावात् नवच्छेदकत्वाच्च रूपवत्यपि रूपं नास्ती
१० ति प्रतीत्यापत्तिः सामान्यविशेषाभावयोरप्यवच्छेदभेद इत्यर्थः । अतएव प्रतियोगिकत्वस्येत्यस्य भा
वलक्षणत्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथाच तत्पर्याप्त्यधिकरणस्य विशेषाभावकूटस्य वि
10 रहादेव रूपवति रूपं नास्तीति न प्रत्ययापत्तिरिति भावः । तत्स्वभावस्यातद्भाववत्पर्यवसितसामान्यावच्छि ल४
न्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपस्यानतत्त्वा । व्यासज्यवृत्तित्वा । ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
न तत्तदभावस्वरूपं किं त्वतिरिक्तमेवेति तस्य व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने बाधकाभाव इत्यत आह । अ
निखिल३ तिरिक्तकल्पने चेति । अतिरिक्तेनेति । प्रागुक्तघटपटादिप्रतियोगिकैकाभावेनेत्यर्थः घटपटा
दिप्रतियोगिकत्वमपि न तत्तदभावव्यक्तिस्वरूपं किंतु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववदति राम
रिक्तमेवेत्याशयमिति घटादिभूतलतत्तदधिकरणावच्छेदेनैकस्यैवातिरिक्ताभावस्य घटपटा १०

दिप्रतियोगिकत्वं स्यात्तद्वाध्यकाभावात्तथा च घटपटाद्यभावानां मिथो भेदो विलुप्येतेति पूर्वमे
वानुवर्त्तनमिति भावः। ननु घटपटयोरिव तदुभयाभावयोरपि मिथो भेदस्यानुभवसिद्धत्वान्नैत
द्विलोपप्रसंगः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तस्य व्यासज्यवृत्तिना पौनाबाधकः प्र
तिबंधिरनुत्तरं वेत्यत आह। किं चेति। व्यासज्यवृत्तिमत्त्वं प्रत्येकाधिकरण्यापन्नपावदाश्रया
स५ णां सन्निकर्षस्य हेतुत्वे वक्तव्ये सामान्यातिप्रसंगभावात्तथा हेतुतायां व्यभिचारं दर्शयन्नाह। व्यधिकरणेपा
भावः४ दित्तिद्रियसन्निकर्षद्वत्वस्य विशेषणं द्वयेधिवच्छेदेन त्वादिः। प्रत्यपसाद्वान्कारः। तथा च घटपटेभय
मात्रसन्निकर्षेपि तद्रूपं नास्तीति प्रत्यक्षं स्यात् द्रूपाभावकूटस्याभयत्र सन्निकर्षादिति भावः ननु व्या
सज्यवृत्तिधर्मत्वं पराभावस्य प्रत्येकाधिकरण्यापन्नपावदाश्रयसन्निकर्षस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वे
प्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्यक्षे प्रतिनयाविषसन्निकर्षत्वेन हे

४ कूरणाद्ययादिमात्रा ४

त्वरूपप्रतियोगिकत्वा ३

ज॰ नुत्वे बाधकाभावान्नोक्तदोष इत्यत आह अपि चेति कुंभैकाधिकरण्यापन्नत्व इति व्यासज्यवृत्ति)
११ (धर्मप्रत्येकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह अपि चेत ३)
(तिन व्या) रूपान्तरेणेति। व्यासज्यवृत्तित्वानिरूपकेनैव गुरुत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः। प्रकृतमभिप्रे
त्याह। संबंधविधया वेति। भावाभावादिति। द्व्यंतरासन्निकर्षदशायां घटत्वगुणत्वानित्या
२५ दिप्रत्यक्षेण गुणत्वादिप्रकारेणाद्वित्वादेर्घटरूपप्रतियोगिकोऽभावरूपादिप्रत्यक्षेण चरूप
प्रतियोगितात्वप्रकारेणानुपलब्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तिविषयीकरणोल्लसभावादिति
भावः। सामान्याभावेति। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणानुपपत्त्यादिसामान्यवि
स्म२ शिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावप्रत्यक्षप्रसंग इत्यर्थः। न च संसर्गप्रकारसाधारणसामान्याव राम
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलौकिकप्रत्यक्षमात्रे प्रत्येवं निरुक्तयावदाश्रयसन्निकर्षत्वेन हे ११

नुत्वान्नोक्तदोषस्तथासत्यनंतसामान्यांतर्भावेनानंतकार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद
तिरिक्तसामान्याभावकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति भावः न च यत्किंचिद्धर्मसंसन्निकर्षदशायां न (भाव)
व यसामान्याभावप्रत्यक्षं न स्यात् एतन्मतेऽपि घटत्वादौ तद्रूपसामान्याभावस्य सन्निकृष्टतया घट
स्त त्वे रूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्य तदानीं दुर्वारत्वादिति वाच्यं घटद्रूपसन्निकर्षदशायां तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वेरूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्य तदानीं दुर्वारत्वादिति वाच्यं घटद्रूपसन्निकर्षदशायां तद्रूपत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणोऽभावेषु घटत्वजातित्वावगाहिनो घटे रूपं नास्तीत्या
कारप्रमात्मकप्रत्यक्षस्याबाधत्वात् घटादौ तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरण
पा२ यावदभावस्य सत्त्वविरहेऽपि तादृशयावदभावस्य घटे सत्त्वान्नापि नहि घटे इत्याकारकप्रमा प्राएकव्य
क्तिमात्रविशेष्यकत्वेनैकव्यक्तिनिरूपिताधेयत्वप्रकारकत्वेन वा समं नियमो मानाभावात्तद्रूप

ज० द्रव्यं घटवृत्तीत्यादिप्रमायां व्यभिचाराच्चेति भावः। सामान्यावच्छिन्नेति योगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्ति
त्वे सामान्याभावप्रतीतेरतिप्रसक्तिमभिधायाप्रसंगमप्याह। यादृशेत्यादि। न स्यात्। व्याप्यवृत्तिधर्मस्य
१२ प्र तेषां। यावदाश्रयाणां ज्ञानमपेक्षितं इति योजना। विषयतासंबंधेन पर्याप्तिकस्य वा हेतुत्वादि
दिनकरी ४ कं प्रति स्वविषयपर्याप्तसंबंधेन व्याप्यत्वादिना हेतुत्वादिभावः। नन्वेवं दस्येति। तेषामाश्रयाणां
सर्थः ५ मिथो भेदस्यापि च ज्ञानमपेक्षितं इति पूर्वेणान्वयः। तत्तद्व्यक्तिधर्मिकपर्याप्तिकत्वप्रत्यहे
प्रति तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वप्रकारकप्रमात्वेन हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्व
ति विशिष्य तत्कारणस्यानुविशिष्यतामात्रे प्रत्यासत्तिविशेषाभावान्नामेकत्वसमदशायां तेषु पर्याप्ति
संबंधेन द्वित्वादिप्रसक्तानुदयनन्तरं भवितव्यं नाप्युक्तकार्यकारणभावस्याप्रयोजकत्वात्। अभावादौ राम
संख्यायाः समवायेनासत्त्वेऽपि पर्याप्तिसंबंधेन सत्त्वे बाधकाभावात् तत्तद्व्यक्तिधर्मिके पर्याप्तिवृत्ति ११२

तु
कस्यभ्रमात्मकप्रत्यक्षैस्तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्यभ्रमात्मकमेवप्रत्यक्षं दोषःसमानविशेष्यताप्र
त्यासत्याद्देतुर्वक्तव्यइत्याश्रयभेदभ्रमाद्धित्वादिभ्रमानानुपपन्नइतिवदंति अपेक्षापामन्वय
व्यतिरेकौ दर्शयति। तदज्ञानइत्यादिना। यावदाश्रयाणामज्ञानेपरस्परभेदज्ञानेवा व्यासज्य
वृत्तिधर्मस्यद्वित्वादेरप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। अतएवदूरत्वादिदोषात्क्रमायन्तेवृक्षाणामभेदभ्र
मेतत्रसतोपिद्वित्वादेर्नसाक्षात्कारइतिभावः तद्भेति अतएवमध्याह्नादितैकदंडएवभे
दभ्रमात् दंडद्वयीवुद्धिरितिभावः अत्रसामान्यावच्छिन्नत्वस्थले। यावद्विशेषाभावोनामिति
। यावतामाश्रयाणांये विशेषाभावाः परस्परभेदरूपाभावास्तेषामित्यर्थः प्रथमे। सामान्याव
क२ च्छिन्नप्रतियोगितांत्वग्रहात्तत्सर्वेनप्रतियोगिनामिति। तस्यपरस्परभेदस्यपेप्रतियोगिनोविशे
षाभावास्तेषांविशेषणतत्तत्तदभावव्यक्तित्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः। नयावसामान्यावच्छिन्नप्र

तियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेकरणबाधात् तत्प्रसक्तमेव न स्यादिति भावः केचित्तु वह्न्यादिका
जं० न२ र्यजनकत्वेनोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादिसामान्याभावस्यावश्यकत्वेन हि तत्तत्तन्मण्यभावत्वेन हे
१३ तुत्वमनन्तकार्यकारणभावापत्तेरतोऽनुत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेना
13 णा४ नुगतधर्मेण विशेषणाभावानामिव तत्र हेतुत्वमवच्छेदकगौरवापत्तेरस्माकं त्वखण्डतादृशमण्यभाव
व्यक्तित्वेनैव हेतुतायामवच्छेदकलाघवात् न चोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वसंबन्धेन मण्यभाववत्त्वेनैव हेतुत्वं तादृशप्रतियोगिकत्वस्याभावांशे मणित्वावच्छि ता६
न्नोपसंसर्गत्वविरहादन्यथा मणिमत्यपि देशे मणिर्नास्तीति प्रत्ययापत्तेर्विशिष्टमणित्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन यो मणिमानभावस्तस्य तत्र सत्त्वादत एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वं घटत्वविशिष्टस्यैव संसर्गो न तु द्रव्यत्वप्रमेयत्वादिविशिष्टस्येति निर्घटे घटो नास्तीति एम १३

वच्छिन्नत्वयोर्ननु द्रव्यं प्रमेयं वा नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धं तत्तन्नचप्रतियोग्यविशेषितस्याखंडाभाव
स्यतत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिरन्यथा मणौ तत्तद्घटादीनां चान्यतमत्वावच्छिन्नाभा
वस्याप्यखंडस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन दाहजनकत्वापत्तेरिति वाच्यं त्वन्मतेप्येतद्दोषस्य तुल्यत्वाद्ध
द्धर्मावच्छिन्नाभावत्वापेक्षया पद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं गुरुतरं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तौ येवत
द्धर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तेरन्यथासिद्धेः सुवचत्वाच्चेति वदंति । यत्तु विशेषाभावकूटस्य सामा
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमे प्रमेयं नास्ति प्रमेयाद्व्यदउत्यादिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्ति
स्तत्तत्प्रमेयात्यंताभावकूटस्य तत्तत्प्रमेयभेदकूटस्य च प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
संभवादिति तन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेप सामान्यतद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे से
ट वविशेषाभावकूटे पुरस्कारतन्मत्वादन्यथा सामान्याभावस्वीकारेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यादिति संते

सार्वभौममतमुपन्यस्यति· केचित्त्विति· लघ्वासज्ये १

मः। लघ्वासज्येति सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे पर्याप्तिलक्षणव्यासज्यवृत्तित्वस्य चेत्यर्थः।
ज.० ननु तव सामान्यावच्छिन्नप्रयोगिताकत्वतदाश्रयोभयोः कल्पनावश्यमपि सामान्यावच्छिन्नत्वतद्
१४ व्यासज्यवृत्तित्वोभयोः कल्पनात्। कुत एकत्र लाघवमत आह। कल्पनीयेति एतदतिरिक्ताभावे सा
14 मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तस्य व्यासज्यवृत्तिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य गुरुत्वा
दिति पर्याप्तेः संबंधांतरनियतत्वेन वृक्षविधाभावेषु कल्पनीयस्वरूपसंबंधकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः। ननु
पर्याप्तेः संबंधांतरनियतत्वे मानाभावाद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याति
रिक्तः पर्याप्त्याख्य एव संबंधो वाच्यो न तु स्वरूपसंबंधोपीति विशेषाभावकूटेपि सामान्यावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह विनिगमनाविरहेपीति। विवादास्पद एम
योन यथा योनेकमात्रप्रमाणस्य सङ्ग्रहो वा विनिगमनाता द्विनहस्यत्वेपि चेत्यर्थः। यत्रोभयत्र तत्रप्रमाणावि १५

प

रहस्तेऽभयमेवनसिध्यतियथाचक्रविशिष्टदंडत्वेनेवदंडविशिष्टचक्रत्वेनापिदंडप्रतिजनकत्वं
लाघवसहकृतप्रत्यक्षादिप्रमाणेनदंडत्वचक्रत्वाभ्यामेवतदवधारणान्नयत्रचोभयत्रैवप्रमाणसा
वतारस्तत्रद्वयमेवसिध्यतीतिप्रकृतेसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यपर्य्याप्त्याख्यसंबंधेघटत्व
वत्स्याश्रयेप्यतिरिक्तरूपेनास्तीतिप्रत्यक्षप्रमाणस्यैतोस्यादवश्यमतिरिक्तः सामान्याभावोवाच्य
इतिभावः ननूभयत्रप्रमाणसद्भावेपिधर्मैकस्यनानाधर्मिकस्यनापायुक्तत्वमितिन्यायसत्वेधर्म
वगौरवंसामान्याभावेधर्मिणांबाधकंभविष्यतीत्यतआहधर्मेति।कल्पनीयेतितथाचानेकस्या
कल्पानयासामान्याभावधर्मिणःकल्पनेबाधकाभावइतिभावः।सामान्याभावधर्मिणःकल्प
शयेनार नेतसंयुक्तमनेकंकल्पमेवेत्यांशेकानिएवृष्टेनचेति॥वाच्यमितिपरेणान्वयः।वाधादीतिनुमा
घभावाभिप्रायेणएवंसतीति।धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापिधर्मिकल्पनाविरोधित्वउत्प

ज॰ र्थः। अभावमात्रे नित्यत्वरूपादिप्रतियोगिकत्वे नातिरिक्ताभावस्यानंतत्वमूललाघवाधिकरणेन सं
१५ बंधस्य च कस्यनाप्यपेक्ष्य क्लृप्तानंतत्वमूललाघवाधिकारणावृत्तिकेषु तन्मंदूतस्तित्वादिधर्मेषु तत्तद्रूप
15 लाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकस्य नानामेव लाघवस्यस्वचत्वात्। तत्तद्रूपादिविशेषाभावेप्य
द्ध तिरिक्तो न सिद्धेत् तत्तद्रूपनास्तीत्यनुगतप्रतीतिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रातेकाधिकरण त्वाति ८
संबंधकस्य नागौरवस्य फलमुखत्वाददोषत्वेतु प्रकृतेपि सामान्याभावेन तत्स्वचमिति। भावः
अत्र प्रतिबंदिरस्तु तरभिमस्वरसः केचिदाऊरित्याभ्यां सूचितः। द्रव्यं पृथिवीत्यादित्यादावव्याप्
तानेरू भावादाह। नानाव्यक्तीति जाति त्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः साध्यतायामव्याप्त्यभावाद्रूपादि
त्मुक्तेरूपवान्नसादिमान्दोषद्रूपव्यक्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणायद्रसवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वं राम
तद्रूपसामानाधिकरण्यस्य तद्रसव्यक्तौ व्याप्तित्वसंभवादाह। एकव्यक्तीति। रूपवान्तद्रसा १५

दावि १

दित्यादावेकव्यक्तिहेतावव्याप्तिविरहात् पृथिवीत्वादावित्युक्तं। अव्याप्तिरिति रूपमात्रं स्येव चालनी
न्यायेन न तत्र पृथिवीनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वादिति भावः। न चेति। वाच्यमित्यन्वयः
रूपवत्त्वं न पाधिकरणत्वं। तदप्यधिकरणभेदाद्भिन्नमेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यादाह। तत्त्वेति रूपत्वपृ
थिवीत्वयोः सामानाधिकरण्याभावात् कथं तयोर्व्याप्तिरत आह परंपरेत्यादि। स्वाश्रयाधि
५५ करणत्वरूपपरंपरासंबंधेनेत्यर्थः। ननु पृथिवीत्ववति समवायेन रूपत्वस्याभावसत्त्वात् कथं
तन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमत आह तेन वेति। तदभावः। रूपत्वादेरभावः। प्रतियोगितावच्छेद
कसंबंधेन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नताया एव प्रतियोगिताया व्याप्तिलक्षणाघटकत्वादिति भावः। असाध्यत्वमनुमितौ संवि
धेयत्वेनोक्तव्याप्तिज्ञानाद्रूपत्वादिसाध्यकैवानुमितिर्व्याप्यंतरज्ञानादेव रूपादिसाध्यकानुमि

परंपरासंबंधेन चेसर्पः ।

(तथा च रूपवती पृथिवीत्यनुमितिर्न स्यात्। स्याच्च रूपत्ववती पृथिवीति भावः।)

तेः संभवात्तास्वरूपसत्त्वावच्छिन्नत्वसंबंधेन सूपादेः साध्यतायामुक्तव्याप्तिज्ञानादपि सूपादि
जं० साध्यकानुमित्युत्पादकाध्यकाभावाच्चेत्यत आह द्रव्यान्यत्वेति । अव्याप्तिरिति व्याप्यवृत्तिसाध्यक
१६ स्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वात्तत्र तल्लक्षणस्याव्याप्तिरित्यर्थः ननु तत्र हेतुम
16 न्निष्ठाभावप्रतियोगितावैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं वाच्यमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति ननु वि
शेष्यवृत्तिविशिष्टाभावो विशेषणाभाव एवेति द्रव्यनिष्ठस्य द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव
स्य प्रतियोगित्वं द्रव्यान्यत्वादेर्विशेषणस्यैव न तु विशेष्यसत्ताया अतो नाव्याप्तिरत आह । वस्तु
सत्ता२ स्तादपिष्यत इति विशिष्टाभावस्तावदतिरिक्त एव तो मा वा द्रव्ये तदन्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीति
प्रतीतिबलात्तद्व्यनिष्ठाभावस्य वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वं पुनः सत्तायामावश्यकमन्यथा राम
विशिष्टसत्तावैज्ञानातिरिक्तादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । केचित्तु ननु विशेषणविशेष्य १६

योः संबंधाभावपर्यवसन्नस्य विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं तदुभयोः संबंध एव न तु विशेष्य इ-
ति नाव्याप्त्यवकाश इत्यत आह। अन्यथेति विशेष्यस्य विशिष्टाभावाप्रतियोगित्व इत्यर्थः। ननु ह-
हेत्वातिप्रसंगवारणान्यथानुपपत्तिर्न वक्तुं साधिकेत्यत आह। युक्त्यापीष्यत इति साध्यः। न-
नु साध्यतावच्छेदकव्रीहिभावेन पदे शिष्टावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तदन्यत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रति-
योगित्वविशेषणीयमतो नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्यत आह। द्वित्वादीति। तथा च सत्तागुणत्वाभ-
याभावस्य द्रव्ये सत्त्वात्तमादाय सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि साध्यतावच्छेदक-
भिन्नोऽयं दोषस्तथापि प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेर्घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यानादश-
धर्मावच्छिन्नत्वात्प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्धत्वादिति भावः। सार्वभौमामतमुत्थापयति।
अथेति। प्रतियोगित्वं मूलोक्तप्रतियोगित्वं तस्यार्थः। प्रतियोगित्वाभावो हेतुमन्निष्ठाभावप्र-
साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छिन्नैव हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगिता निवेशनीयेत्युक्तः। आपाद्येत्यु इ-

तियोगित्वाभावः। ननु तादृशप्रतियोगित्वं भेदमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकस्यात्यन्तासंभवात्। नन्वेवं तत
नु० द्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तद्रूपेपि रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावसत्त्वादतो धर्मवि
१७ शेषमंतर्भाव्य पतति। सचेतितत्याच हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामाना
17 धिकरण्यमेव तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति भावः। रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति।। अस्ति चेति
अयं रूपत्वाद्यवच्छेद्यः पृथिवीत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावो रूपादावस्तीत्यर्थः। प्रमाणमाह
रूपत्वादिनेति। प्रतियोगितावादिति। पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितापादुत्यर्थः। अवच्छेदकत्वाभावे
या२ उतिप्रत्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेणैतद्विषयशाब्दस्य तु तादृशप्रतियोगित्वेन रूपत्वावच्छेद्यत्वमित्यर्थेप्राहुः
।तदनावेति तादृशप्रतियोगित्वाभावेत्यर्थः। तथा चोक्तलक्षणाप्रसिद्धिरिति भावः रूपत्वाद्यवच्छेदेन ताद राम
शप्रतियोगित्वाभावबाधकमाह। सर्वत्रेति ननु तादृशप्रतियोगित्वमिव तदभावोप्यव्याप्यवृत्तिरिति तत १७

तथाच दंडो न घटजनक इति प्रतीत्यापत्तिः प्रतिबंदेरनु ४

रूपत्वावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्याप्यभावसत्वाद्बाधितापत्तादृशप्रतीतिर्न बाधिधिके तत्र आ
हत्यथेति। घटजनकत्वं हेतुत्वेनानुदयपत्त्यादिना घटाभावप्रतियोगित्वं घटत्वेननानुपटत्वादिनेत्यादिप्रती
त्याद्यवत्वावच्छेदेन दंडो घटजनकत्वाघभावः पटत्वावच्छेदेन घटाभावप्रतियोगित्वाभावश्च घ
टादौ सिद्ध एवेति भावः। प्रतिबंदेरनुत्तरत्वादाह प्रमेये पेति स्तु वचत्वाच्चेति। तथा च प्रमेये धूमवान् वन्हेरित्या
दावतिव्याप्तिरिति भावः। अत्र्यथेति। तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकपद्धर्माव
च्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। अत्र साधन
निष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसंबंधः। स्वरू
पसंबंधमात्रं वा पूर्वेप्रमेये। असमानेति। असमानाधिकरणो धूमो यस्य तथाभूतः। पिंडस्थवन्हेस्तादृशत्वात् पेति। ए
र्थः। न तदवच्छेदकं धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतानतिरिक्तवृत्तित्वेन तथा च वन्हिमान् धूमादि

जा० त्साद्यव्याप्तिरिति भावः द्वितीये त्वाह कंबुग्रीवेत्यादि अत्र साध्यत्वम् व्यापकत्वं। घटत्वाद्यपेक्षया गुरुतर
१८ कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तत्र सामानाधिकरण्यनिरूपकतानवच्छेदकत्वादि
18 तिभावः अत एवात्र लघुसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायाम् व्याप्तेरवाननिरासार्थ इति धूमसाध्यकेव्यभि प्रमेय
चारिणि पतिव्याप्तिर्निरासेपि तत्साध्यकसद्धेतावव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः। न च पूर्वलक्षणाद्यत्रापि
साधने वह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेद
कं तद्भिन्नधर्मेण वा सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरस्तु कोनिस्तारइति वाच्यं तादृशप्रतियोगित्वाभावस्या
त्र विशिष्यतत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटत्वेन निर्वक्तव्यतया गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वापत्तेस्तत्
मा च वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिर्धूमत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य घटादेः पटाद्यभा राम
वप्रतियोगित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकानपेक्षणात्। न च तादृशायत्किंचित्प्रतियोगित्वा १८
ट्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठपटाद्यभावीयप्रतियोगित्वाभावानवच्छेदकत्वेन पारिभाषिकाप्रसिद्धेः घ २

भावस्यैवच्छेदकत्वं निवेश्यं तथा च घटत्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य तत्तद्घटाद्यभावस्य प्रतियोगित्वा
भावावच्छेदकत्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति वाच्यं तथा सति धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे
दकस्य घटत्वादेर्वह्नित्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठतत्तद्घटाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदत्वात् वह्निमान्
धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरपि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। तादृशेति। हेतुसमानाधिकरणा
भावीयेत्यर्थः। पौनरुक्त्यं निराकर्तुमाह। अत्यन्ताभावगर्भेति सामान्यविशेषेति स्वव्यापकसाध्यसमाना
नाधिकरणसाधनजातीयत्वं सामान्यं तत्तत्साधननिष्ठतादृशसाध्यसामानाधिकरण्यं विशेषः। लाघवमभि
प्रेत्य द्वितीयमवतारयति प्रथमइति। तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिस्वव्यापकसाध्यसामा
म२ नाधिकरण्यरूपस्य प्रथमलक्षणार्थस्य साध्याधिकरणताद्यनिवेशेन गुरुतया तदपेक्षया लाघवादेव सा
धनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तित्वपर्यवसितं द्वितीयलक्षणमुक्तमित्यर्थः। तद्रूप

ज० वान् तद्रूसादित्याधेकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावस्यावृत्तियोग्यवृत्तित्वविवक्षणाच्च व्याप्तिवारणासं
१९ भवादाह नानाव्यक्तीति। नानैकव्यक्तिरूपो यो पक्षस्तादृशसाध्यकइत्यर्थः। तथा च तत्तद्व्यक्तिभेदमादाय
19 वन्हिमान् धूमात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादाव व्याप्तिरिति भावः। ननु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रति
योगितानवच्छेदकसाध्यकत्वविवक्षणान्नेयं दोषइत्यत आह तत्तत्साध्यवत्त्वस्यैव तत्तदवच्छेदकत्वादि
त्यन्वयः। तथा च वन्हिमान् धूमात् रूपत्वव्यापकजातिमान् रूपत्वादित्यादौ तत्तद्वन्हिमत्त्वावच्छिन्नभे
दं नीलपीतत्वावच्छिन्नभेदं चादायाव्याप्तिरिति भावः। रूपेति। अधिकरणभेदेप्येकधर्मावच्छिन्ना
धिकरणात्वस्यैकत्वमनेनेदमन्यथा वन्हित्वावच्छिन्नवत्त्वस्यापि पर्वतादौ नानात्वेन तद्रूपतादवस्थ्या
पत्तेरिति। ननु निरुक्तान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यस्य रूपमाननवच्छिन्नं तद्रूपावच्छिन्नसामाना रा म
धिकरण्यं वा तात्पर्यं। ननु यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वमित्यत्र यत्पदस्य सखंडधर्मपरत्वे वन्हिमान् धूमाद्वित्या १९

दावव्याप्तिर्वह्नित्वादेरखंडत्वात् अखंडधर्मपरत्वेचवह्निसंयोगवान्धूमादित्यादौतथैवत्वतआह।वर्न्हदावि
ति।तद्वद्दादौवह्निसंयोगवद्दादौ।वह्नित्वादिकमेवेति।तथाचसर्वत्रैवयत्संदेनाखंडधर्मोधर्त्तव्यइतिभावः
घ२ तादृशेतिहेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः।नन्वेवंवह्निसंयोगीपिंनुमितिर्न्नस्यात्तादृशसंयोगत्वस्यव्यापकतावा
नवच्छेदकत्वेनानुमितेस्तद्विच्छिन्नविधेयताकत्वासंभवादतःसाध्यसाधनभेदेनव्याप्तिर्न्नानात्वादननु
गतेवसावाच्येत्याह।पदादित्यादिनायदिति।द्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादौपत्याधंतादृशान्योन्याभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकमितिएवंवक्तव्यमतएवेदंद्रव्यमित्यनुमितौनिरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वमपिसर्वसि
द्धंसंगच्छतेनिरुक्तव्याप्तेस्तादृशानुमितावेवप्रयोजकत्वादितिभावः।वह्निन्धूमादित्यादिकमभिप्रेत्याह।
।पदार्थावच्छिन्नमिति।अधिकरणत्वमितिशेषः।तेननप्रागुक्तदोषः।एवमग्रेपिवह्निसंयोगवानुत्वा
दिकमभिप्रेत्याहयादृशेति।उक्तनीत्येति।रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिमिंयत्सर्थः।अकिंचित्करत्व

ज॰ धिकरणयोर्व्याप्यभावाप्रयोजकं । नान्यथेति । तथा च सामानाधिकरण्येन व्यापकत्वेनैव तादृशप्रतियोगित्वोप
न्यासइति भावः । व्यधिकरणयोर्दैशिकव्याप्यसंभवात् तादृशव्याप्तौ युगपदुत्पादविनाशयोरकिंचित्करत्वादित्या
२० न्ये हा । व्याप्तिरेवेत्यस्येति । अत्र यत्तरत्वमपाकर्तुमवतारयति । अन्येत्यादिलक्षणस्य तत्तेनैकत्वमविवक्षितं । ननु भेद
20 स्यापि प्रत्यभिज्ञानात्तत्र का गतिरत आह । तथा चेति । अभेदस्याबाधितत्वे चेत्यर्थः । अनुभूयमानेति । अनुव्य
शिखी त्वा वसीयमानसंयोगिभेदविषयता कायादृत्यर्थः । यथा शिखिनो धर्मिणां सत्वेपि शिखीवान्नष्ट इति प्रतीत्या
रि: तथा च विशेषणीभूतशिखोपाधयेव ध्वंसरूपो भावो गृह्यते । तथा संयोगिभेदेऽपि न संयोगीति प्रतीत्या विशेषण
स्य संयोगस्यैवाभावो गृह्यत इत्यर्थः । नन्वेवं गुणोन संयोगीति प्रतीतेरपि संयोगाभावएवविषयोऽस्तु न तु सं
योगिभेदः तथा च संयोगिसत्वादित्यादौ निरुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह पत्रचेति । भेदवत्संयोगिभे राम
दवत्तात्तदभावस्य योगिभेदाभावस्य तदुपपत्तेरिति । एकत्र धर्मिणि संयोगिभेदतदभाववयोर्नि स्थ २०
न इति भावः ॥ तत्सिद्धिः संयोगिनो भेदसिद्धिः २

योपपत्तेरित्यर्थः । वस्तुतः प्रत्यक्षमणौ संयोगिभेदस्यापि अव्याप्यवृत्तित्वोपगमात् । वृक्षे संयोगित्वावच्छिन्न
तेर भेदसत्वेपि न क्षतिरत्यंताभावगर्भीयां प्रतियोग्यनधिकरण[illegible]ते वान्योन्याभावगर्भायामप्यव्याप्तेः स्वप्रति
योगित्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन हेत्वधिकरणविशेषणादेव कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादावव्याप्त्यसंभवात् तन्न
चैवं न चान्योन्याभावस्यैतत्त्वादिमूलासंगतिः कपिसंयोगित्वावच्छिन्नभेदस्यैव कपिसंयोगिभेदप्रतियोगि
त्वावच्छिन्नभेदस्यापि मूलावच्छेदेन वृक्षे सत्वमाश्रित्यैव तद्वत्तारात् । अत्र भेदस्यैतत्त्वादिमूलस्यापि कपिसं
गि४ योगिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नाभेदस्यैतत्त्वाद्यर्थकत्वादिसमञ्जस्यवारणाः । ननु भेदस्यात्यंताभावो न प्रतियोगि
तावच्छेदकीभूतसंयोगादिरूपो येनाव्याप्यवृत्तेस्तस्य भेदेन समं विरोधो न स्यात् किं त्वतिरिक्त एवेति
तद्विरोधोद्भावीरस्तत आह यथा हीति । नन्वनुपहूतत्वज्ञाने घटत्वात्यंताभावाग्रहस्तस्यैव तद्घटत्वात्यंताभावविर
हत्वे प्रतियोग्यव्याप्यस्यापि तथात्वापत्तिरत आह । अभावेति तदत्यंताभावस्याभाववत्त्वव्यवहारो हेत्वर्थः स

एवाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नएव। ननु बहूनां संयोगव्यक्तीनां संयोगिभेदाभाववत्त्वकस्थले गौरवादभा
जं० ए२ ववत्त्वप्रतीतेः भ्रमात्वं नु एवमाद्यतिरिक्तैव संयोगिभेदाभावं कल्पनार्हं इत्यत आह। आधिक्येपीति। अत्र व्याप्यवृ
२१ त्तित्वादित्तथा चैकत्वभेदतदभावयोः संभवात्तमिथो बाधकत्वमिति भावः। अत एव भेदस्य व्याप्यवृ
21 त्तित्वादेवात्तथा भेदबाधकं। असंभवादिति। कपिसंयोगाद्यात्मकस्यातिरिक्तस्य वा संयोगिभेदाभा
वस्य मूलावच्छेदेन त्वासंभवादित्यर्थः। तथा चोक्तप्रतीतेर्विषयबाधः। स्वरूपबाधमप्याह। असिद्धे
श्चेति। मूलावच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्यक्षात् मूले वृक्षः कपिसंयोग्यभिन्न इति ज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः।
ज्ञानमिति। तथेति पूर्वग्रन्थः। एवमग्रेपि तद्वृत्तित्वस्यैव प्रत्यक्षत्वात् तज्ज्ञानं कपिसंयोगि
भिन्नभेदज्ञानस्यासिद्धेरिति। मूलावच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्यक्षात्तादृशाभिन्नभेदज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः राम
। तथा च स्वरूपबाधः विषयबाधमप्याह। तद्धर्मवदित्यादिना ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य तद्वृत्ति २१

न्नभेदत्वं न दृष्टचरमत आह। नहीति। सर्वत्रेति न च घटत्वस्यैकत्वेन घटभिन्नभेदत्वोपगमेपि संयोगव्य
क्तीनामनेकत्वात्। तेषु संयोगिभिन्नभेदत्वापेक्षया लाघवादतिरिक्त एव संयोगिभेदो युक्त इति वाच्यं भिन्न २
तथात्वेपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वादन्यथा मूले वृक्षः संयोगिभिन्नो नेति प्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति भावः। अ
तएव। तिा परास्तमित्यप्यन्वयः। आद्ययोरत्यंताभावप्रतियोगिनोः। सविरोधः। संकोच्यतां। अंशतोऽप्रमवि
षयत्वनकल्प्यतां। ननु मूले वृक्षेन संयोग इति प्रतीतेः संयोगवद्भेदविषयकत्वमेव कल्प्यतामित्याद्ययोः
संकोचे मानाभाव इत्यत आह। नहीति। संयोगस्येव तद्वतोपि क्वचिदुपस्थितिसंभवान्नियमतस्तु
क्तं। अनुपस्थितेरिति न चाचकारणा वाथादेव तादृशप्रतीतेर्नेसंयोगिभेदावगाहित्वमिति भावः। अनु
त्र भववाधमप्याह प्रतियोगीति। अभावांशे सामान्यतः परंपरया वा प्रकारत्वेन संयोगवतोऽनुव्यवसायेनाप्य
हणाच्चेत्यर्थः। भासमाने। अनुपस्थितं पदद्विशेषणांसंयोगस्तदभावविषयत्वेनेत्यर्थः। अंतिमयो

व

ज० रन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः स्संकोच्यतामिति पूर्वेणान्वयः विशेषण एव इति तथा च घटभेदघ
टत्वादीनां विरोधस्य कृप्तत्वेपि संयोगत्वद्रव्यद्वयोस्तथात्वे मानाभावादव्याप्यवृत्तित्वे बाधकाभाव इति भा रा०२
१२ वः ननु संयोगिभेदो नावच्छिन्नवृत्तिकः अन्योन्याभाववत्त्वात् घटभेदवत् इत्यनुमानात् संयोगिभेदस्य
४४ स्याव्याप्यवृत्तित्वासिद्धावर्थवशात्संपन्न एव संयोगेन समं तस्य विरोधः संयोगिभेदेन संयोगवद्वृत्ति स
संयोगिभेदत्वात् घटत्वाद्यभाववत् इति व्यतिरेकिणा तस्य व्याप्यवृत्तित्वं साध्यं इत्यत आहाऽन्ता
भावेति अबाधितेति विभिन्नावच्छेदेनेत्यादिः तथा च संयोगिभेदोऽवच्छिन्नवृत्तिकस्तत्वेन प्रमीयमा
णत्वादित्यनेन प्रतिबंधादवच्छिन्नवृत्तिकत्वाद्यभावकल्पनमेव दुःशक्यमिति भावः मूलवृत्तेन
संयोगीति प्रतीतेः श्रि रवीविनष्ट इति वद्वासमानविशेषणाभावविषयत्वं यदुक्तं तन्न दृष्टांते वैषम्य राम
मात् हा। किंचेति। विशेष्यांशे रवेर्नित्यत्वात् तस्या ध्वंसबाधाद्विशेषणध्वंस इति तथापि रवीवि १२

नष्टइत्यत्र स्ववृत्तिविशिष्टकालनिष्ठप्रतियोगित्वरूपपरंपरासंबंधेनैवविशिष्टत्वेनध्वंसप्रकारत्वमित्याशयः
नचैवंसत्यपिपुरुषेशिखीविनष्टइतिवत्पुरुषोविनष्टइत्यपिप्रतीतिः स्यादितिवाच्यंतत्तद्विशेषणाभ्यां
सांदीनतत्तद्विशेषणाद्यवच्छिन्नस्यैवनिरूपकत्वेनपरायाः संसर्गत्वादतएवायंघटः श्यामोभविष्यती
त्यादौश्यामरूपनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रागभावेश्यामरूपावच्छिन्नस्यसंसर्गत्वेपिनघटत्वविशि
ष्टस्यसंसर्गत्वंअतस्तत्रैवघटोभविष्यतीत्यादिकोनप्रत्ययइतिध्येयंविशिष्टभेदमित्यस्यभेदत्वेनेतिशे
षः। कथमिति। तादृशप्रतीतावत्यंताभावत्वानुल्लेखादितिभावः। एकोल्लेखिवप्रतसमपस्यान्यावर्गोहित्वो
पगमेभ्रममात्रस्योच्छेदइत्याह। नखल्विति। बाधकैः। कारणाबाधादिभिः। शक्यतेइति अन्यथाश्रु
क्तौरजतत्वादिप्रतीत्यपलापादेवासत्ख्यातिनिरसनेजितंप्राभाकरैरितिभावः। तस्थानेसंयोगि
तिप्रतीतेर्विषयइति। स्ववृत्तिसंयोगनिष्ठप्रतियोगित्वसंबंधेनैवसंयोगिनोभेदप्रकारत्वादिति

भावः। ननु घट इति। न च संयोगभेदपर्य्यवसन्नस्यैकपरंपरासंयोगिभेदस्य वृक्षे सत्त्वेपि तस्य व्याप्यवृ
जं० त्तित्वेनाग्रानवच्छेदकत्वादेव न तादृशप्रतीत्यपद्रतिवाच्यं नयासम्पुक्तक्रमेणासंयोगिभेदस्य मूलावच्छे
२३ घत्वान्न मूले न संयोगिसपिप्रत्ययापत्तापापत्तेरिति भावः। शब्दविशेषाणां ग्रामारापानुरोधादपि
४३ भेदपि स्या व्याप्यवृत्तित्वं वाच्यं इत्याह। प्रयुज्यते चेति। पिठरपाकानुपगमे रक्तघटस्य श्यामान्य
त्वं व्याप्यवृत्त्येवात उक्तं। इदं ज्ञादीति। श्यामपदस्य गुणेपि शक्तत्वान्न तदन्तताभावबोधने धर्म्युपसर्ज
नत्वनिर्वचननिराकांक्षत्वासंभवात्। आह इदं ज्ञादीति नु। कश्चित्। व्यवहारः प्रमाणामिति शेषः। त
त्र घटो न श्याम इत्यादौ विशेषणस्य श्यामत्वं इदं ज्ञादेरनुयोगिनीति तत्र नञा संसर्गाभावबोधने तद
र्थपदोत्तरसप्तम्यापत्तेः त्वादिति भावः। तदेव हृदयपति न खल्विति। ननूक्तस्थले संसर्गाभावबोधने का राम
रणतिरत आह तथात्वे चेति प्रसंगादिति घटेपि घटान्यतमाभावस्य सत्त्वादिति भावः। ननु यत्र नञर २३

हितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः साकांक्षत्वं तेनैव नञर्थ अभावो बोध्यते प्रकृते च घटो घटत्वस्य निराकां
क्षतया न ञापि घटे घटस्य भेदत्वं वा संसर्गाभावोऽपि न बोध्यते किं त्वेकत्वादिमान् घटत्वादिकं तु भू
तले घटत्वादिभिः समानेत्युक्त आह। अपि वेति। यद्वा ननु नञा प्रत्ययार्थविशेषणतानापन्नस्यैवा
न्वितताभावबोधने नुयोगिनि सम्प्रत्ययापेक्षाव कल्प्या। ननु तर्हि विशेषणतापन्नस्येति यदि त्वया तदा हृ आ
पि चेति। एतेन घटो घटान्यो नेत्यादौ न नञ् रहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोर्निराकांक्षत्वेऽपि नञा भाव
बोधनात्तेनैव घटो न घटत्वत्राऽपि अभावबोधने बाधकाभावत्वमपास्तं। विशिष्टवाचकेति विशिष्टबो
धकेत्यर्थः। दण्ड्यादेर्वाचकत्वेन वाचकत्वासंभवात् तथेति। ननु वर्त्यंशे वृत्तिनिविशेषणतया पस्थि
तस्य स्वार्थ उपस्थिते तस्य वृत्तिशब्दादित्यादि। तेन नीलो घटः पटश्चेत्यादौ घटविशेषणतया
पस्थितस्यापि नीलादेः पटेऽन्वयो नीलघटः पटश्चेत्यादौ तु वृत्तिशब्दाद्वा नीलस्य ततः पस्थिति

पद्मा वैयाकरणमतेनेदं ३

पदं

रतःयं टे तस्य नान्वयः विशेषणतामात्रेति तथा च चैत्रेणानंदं उत्पन्नमनुपदं साधुतामात्रं फलं न तु शाब्देतर
ज० र्थप्रवेशा इति भावः ।। वीरत्वादिति । यद्यपि भूतलेन घटः इत्यत्र चैत्रेणानंदं इत्यादावपि पूर्वमहिम्ना दे नर
२५ ऽत्वं तामावबुद्धौ विषयतानिःक्रांत्तुं शक्यत एव तथापि तन्नामार्थस्य नात्रास्य त्वेनाभावबोधनेतान्नाम्नः
त प्रथमोत्तं प्रथमासाकांक्षत्वं वा तं त्रेत्ममाथ्याऽहेहं दंडस्येनेत्यत्रापि दंडात्वेनाभावप्रतीत्याय नेऽर तत्रैव चैत्रेण
३५ दंडोत्पादितं दंडपदस्य प्रथमांतत्वस्य प्रथमासाकांक्षत्वस्य वा भावात्तरत्वेनाभावबोधानजातु घटः चैत्रेणे
त्रयोऽईदुघटोनेत्यादिपाथासंख्यस्थले चैत्रः धार्मिकदंडात्वेनाभावबोधे दंडपदस्य प्रथमांतत्वव्यभिचारे
पि प्रथमासाकांक्षत्वमस्त्येवं द्वितीया तत्प्रथमायाः सकलप्रकृत्यर्थान्वयित्वादितिदिक् ।। कारणेतिचैत्रा
नंदं दृष्टा दौ दंडात्वेनाभावाप्रत्ययेनेत्यर्थः ।। विनैवेति । पत्राधिकरणाभावयोराधाराधेयभावः संस राम
र्गस्तत्रैव सप्तम्यंप्रहणांचैत्रेणानंदं उत्पन्नं च दंडाभाववत्साद्रात्म्यं संप्रवेचैत्रे संसर्गत्वात्सप्तम्यपेदेति २६

भावः ॥ ननु चैत्रो न पचतीत्यादौ पाककर्तरि चैत्रे चैत्रो न दंडीत्यादावपि दंडस्यात्यंताभावः सप्तमीं विनापि
प्रतीयतामत आह एवं चेति चैत्रो न दंडीत्यादौ संसर्गाभावप्रतीतिमपास्य सप्तम्यपेक्षणे चेत्यर्थः ॥ श
क्येति शाब्दिकानामिति तेन न्यायमते नाह । लक्षणापावितामेदाभासतदुन्नितयावद्घटानासिद्धिरिति
भावः ॥ नन्वेवं अनुभवसिद्धस्यैकत्वपरत्वेनाभावबोधस्यापलापः स्यादत आह ॥ वस्तुतस्तु स्मादि-स्मादि भेदे दिला
नविभेदेन्वयविभक्तेर्द्विविधाद्युदाहरणाद्वयं प्रातिपदिकार्थस्येति अभावान्वयबोधने तु तत्सनुकल्प्यते ।
तिगुणान्तरमिति । यत्रानुयोगिनि प्रतियोग्यन्वयस्य सप्तम्यपेक्षा तत्रैव नञर्थात्यंताभावबोधने सप्तम्यपे
क्षेत्यनेन ननु सर्वत्रेति नञ्वादे वस्य माणत्वादिति भावः भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वगौतमादिप्राचीनमतेरक्तता दृशा
१२ मानस्य मतुप्रादिव्यवहारमुपपादयति । नैतदुत्तमादिनाननु वैधर्म्यमपि भेद एवेति तद्वत्वेन तत्र बाधितं
मत आह वैधर्म्यं चेति तद्धि विशिष्टकालावच्छेदेन तत्त्वहिति वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगिधर्मवत्वं तद्

त्र२

ज० र्मविशिष्टस्यैवैधर्म्यं तथा च रक्तो न श्यामस्तत्र श्यामत्ववैशिष्ट्यस्य कालावच्छेदेन श्यामरक्तस्याभावप्रति
२५ योगिधर्मवानरक्तोऽस्याकारकस्तत्रबोधः।ननुपृथक्।ननुभिन्नः।ननुविशिष्टधीजनकत्वादिगर्भ
25 स्यसंबंधत्वस्यप्रवेशोप्यास्तामप्यादिरेवमतआहनिरूपितेति।साध्यवान्यस्मिन्निति विग्रहे साध्यव
त्त्वेवसाधनसंबंधोऽवेष्टव्यः सचाधिकरणत्वं ननु व्याप्तस्तत्रप्रवेशइतिप्रागेवोक्तमिति भावः।मूले
कास्येतिकुत्रेत्यादितया च किंहेतुकमित्यस्य साध्यकानुमितिजनकतावच्छेदिका का व्याप्ति
रित्यर्थः।ननुतद्धेतुसाध्यकानुमितिप्रत्यपितद्धेतुसाध्यकनानाविधव्याप्तिज्ञानानां हेतुत्वात्तदु
त्थमप्यननुगमएवेत्यतआह।दीधितौ वित्थं चेति इत्थमपीत्यर्थः।वक्ष्यतइति तद्धेतुसाध्यक
व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तद्धेतुसाध्यकनिखिलव्याप्तीरनुगमय्य तज्ज्ञो चरज्ञानत्वेने राम
व तद्धेतुसाध्यकानुमितिं प्रति हेतुत्वं व्याप्तिग्रहोपायेन वक्ष्यतइत्यर्थः।लक्षणान्तरमपास्यैव यथाश्रु २५

तस्या व्याप्तिसंभवादेतेउ लनेन लक्षणाद्वयाभिधानमसंगतमतो व्याचष्टे एते इति तथा चा
न्योन्याभावाभावत्वेन द्वयोरैक्यादेव द्विवचनोपपत्तिरिति भावः । धर्मिणः सिद्धसिद्धिप्रहत
द्रि त्वाउ तत्कृद्भित्वाघवच्छिन्नाभावस्यासंत्वे पि किंतु मश्शकांत्वात् अन्यथा वितर्कपतिनान्वित्वादि मि ल ३
नानभवतीत्यस्याभिप्रायउत्पन्नेन्वयः स्वदित्वादितत्समानाधिकरणोपद्रुटत्वपरत्वादितवद
च्छिन्नाभावानामित्यर्थः । द्रुव्यितत्स्वघटपटाविस्मादिः तथा च घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययात् घ
दू टपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययस्यैवैतल्लक्षणाविषयमेदं विना अनुपपद्यमानं द्वित्वस्यावच्छेदकत्वे सा प ८
धयतीति भावः । ननु द्वित्ववैशिष्ट्याघटिकावगाहित्वेपि वैलक्षण्यापत्तौ वचनमत आह । शब्देति तथा च भू
तले घटपटौ न स्त इति प्रतीतेर्घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावगोचरत्वं भूतले घटो नेवतिसंशयान
स्तात्वा च निरोधपसंत्वादिरत्यर्थः । इत्र्येतद्वित्वावच्छिन्नाभावस्य निरोधद्वयापत्तिं समन्वित्वेन प्र

ज० टत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्यवरूपं निर्णायउ इति तदानीं संशयापानुत्पादस्य सर्वसिद्धत्वान्न श
२५ ङ्कावकाशः इति सूक्तं ननु घटपटौ न स्त इत्यादितो द्वित्वाश्रयवृत्ति घटत्वादिरूपैकैकाभावस्य निर्णयात्तदा
नीं भूतले घटो नवेत्यादिसंशयो बाधकाभावः। शुद्धघटत्वप्रकारेणाभाववति आश्रयत्वेनैव तद्धीर्विरोधित्वा
९८ दत आह। विषयेति। घटपटादिप्रत्येकाभावस्याननुगतत्वादिति भावः विशेषणतावच्छेदकानुग
मादेव घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्यस्यानुगताकारत्वमिति अभिप्रायेणाशंकते नन्वेति द्वित्वाधिकरणे
तित्थाच घटपटयोर्यदि अपमतियोगिकाभावत्वेनैव घटादिप्रत्येकाभावस्यानुगमः ननु घट
पटौ न स्त इति प्रतीतिः कुत्रचिद्धर्मावच्छेदकताविगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नोक्तक्रमेणानतिर्वा
न ह इत्यत आह। द्वित्वसमानेति मात्रपदं द्वित्वस्यावच्छेदकत्वव्युदासाय मितस्य घटपटेत्यादिः। शंकां राम
निरस्यति दूषयति। तथा च यत्र किंचित् घटपटोभयमन्यत्र घटपटोभयमेव तत्रापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्र २१

ह्र

तीत्यापत्तिरितिभावः।ननुघटत्वपटत्वान्यतरविच्छिन्नभिन्नसंबन्धेन घटपटौ न स्त इत्यत्र धर्म्मस्यापि द्वित्वसमाना

धिकरणत्वनिवेशेप्येवं कुण्डकुसूलानस्त इत्यादावपि प्रयोगे न स्यादत अतो द्वितीयकल्पे नायं दो

षः इत्यत आह। द्वित्वसामानेनेति अत एवेति। पदेनुपस्थितेः दशापादशप्रतीतिस्तदवगाहित्वसत्तादशप्रती

तावसम्भवादेवेत्यर्थः। परंपरेति। स्वपर्याप्त्यधिकरणावृत्तिसंबन्धेनेत्यर्थः। तादशद्वित्वेति। घटपटश्चनेति द्वित्वेत्य

र्थः। द्वावितित्यस्य घटपटावित्यादिः। द्वयोः प्रतियोगित्वांशे विप्रतिपन्नं प्रत्याह द्वित्वावच्छिन्नघटपटयोर्द्वि

१।४ त्ववत्तेप्रत्यक्षे तु स्वविशिष्टविषयतयाद्वित्वेन घटपटश्चेति त्वावगाहनेपि नोपत्रितविषयशादशस्थले तदसंभवा

त्वर दस्माकं तु नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वाभ्यामिव घटपटौ न स्त इत्यादिशाब्दस्थले घटत्वपटत्वाद्वित्वावच्छि

च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यातिरिक्ताभावस्यबोधनान्नानुपपत्तिः। अवच्छेदकत्वस्यात्रितपर्याप्तत्वादि

तिभावः। अत एव वैशिष्ट्यानुपस्थितावप्युक्तप्रतीतेरेवानन्वेकविशिष्टापरमेकोभयत्वमितिवैशि

ल

ति१ इं१

ज- ष्टानुपस्थितौ घटपटौ न स्तः नास्तीति प्रतीयमानत्वसिद्धेवेति अत्र आह । विरुद्धयोरिति ॥ इदं च किंचिद्धर्मावच्छिन्नानिरूपक

२७ कसंबंधेनैव शिष्टाप्रसिद्धिसूचनाय । उक्तत्वात् उक्तप्रायत्वात् तेन घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नत्वेनाभावस्य

प्रतीतेः सिद्धान्तनिरुक्तावुक्तत्वेपि न क्षतिः कूमस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं

द्वि४ द्वित्वेऽनंत्यात्मकसंनिवेश्यतानास्वदतिरिक्ततया त्वेपि त्वादेः कूमत्वस्यैकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि

तादृशाभावेति । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावेत्यर्थः । ननु न दोष इति यावत्साध्यतावच्छेदकातिरिक्तार

व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वविशिष्टस्य तादात्म्यव्याप्तिनिरासः स्पष्टमेवेति

यथा नातिरिक्ताभावमंगीकृत्य सिद्धान्तोनोचितत्वस्य तत्रापि व्यवस्थापयति । अन्यतरेणैव चेति । अत्र भावान्तरमि

ति घटद्वयेति । तथा च तत्र द्वित्वावच्छिन्नाभावे नापि न तदन्यथासिद्धिरिति भावः । यद्यपि राम

नो घटाः अन्ये केनचन द्वयं घटत्वावच्छिन्नाभावप्येव कूमत्वघटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व २७

ग्रंथकृतो३

कस्या २

त्वेकत्वेनैकघटद्वयवत्तिघटेयेन स्यादित्यस्य न प्रसंगः न चा एकघटवत्तितादृशप्रत्ययाप्रसंगः तथाप्यनंते
ष्वभावेषु तादृशप्रतियोगिताकत्वकत्वस्य नाम्यपेत्यतथाविधप्रतियोगिताकत्वेनोक्तिरिक्ताभावैकत्वेनैव स्यैव २
त्वे ३ लघीयसी सामान्याभावस्य लउवयुक्तोत्स्यादितिभावः न च घटविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव घट
द्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकत्वं ननु तत्तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावानां घटानामानंत्यात्
तत्र च घटविशिष्टत्वं स्वनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन वक्तव्यं अतो घट
द्वयवत्तिघटेयेन स्यादित्यस्य न प्रसंगः न चैकघटवत्तितादृशप्रत्ययाप्रसंग इति वाच्यं उद्देकपालेसमवायेन
घटेयेन स्यादिति प्रतीतेस्तादृशाभाववत्ताप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् स्वाधिकरणसमवेतत्वस्वनिष्ठभेदप्रतियोगि
त्वोभयसंबंधेन घटविशिष्टस्य घटांतरस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः व्यत्यनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितावच्
छेदकत्वोपगमे स्वपर्याप्त्यधिकरणावृत्तासंबंधेन घटपदे येप्सिद्धत्वाभावस्यैव घटद्वयत्वावच्छिन्नप्र

तियोगिताकत्वकस्यनसंभवादंतेरेणेत्यादिमयुक्तमितितुविभावनीयं॰ ननुसाध्यघटितोभयस्यप्रतियोगि
ज॰ मत२ त्वेसतिनञर्थसाध्यस्यापितथात्वात्तदुभयमित्यादिमूलासंगतिरतोव्याचष्टेतदुभयत्वमितितथाचभावप्रधानो
२८ निर्देशः॥ननुतथाप्यप्रतियोगित्वगर्भीणियथाश्रुतलक्षणानिअव्याप्यासान्यैवतिअतआह श्रूयमाणे
२५ निानथैवेति॥अप्रतियोगिपदस्यप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्परत्वादितिभावः॥केचित्तुप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वगर्भेष्वेवसमस्तलक्षणेषुप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूपंतदवच्छेदकत्वमभिप्रेत्याशं
रूपमे४ कितंमूलेअथेति॥स्वरूपसंबंधविशेषरूपंवावच्छेदकत्वंनिविष्टमित्याशयेनैवपरिहृतंअभ्युपगमेचेति
तदुभयमित्यादौसेतुसर्वत्रधर्मिपरोनिर्देशइत्याकुः॥स्वपदस्यसाध्यपरत्वेव्यभिचारिण्यापत्तिर्व्याप्तेरहस्य
मिति॥अत्रप्रतियोगित्वयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वंविशेषणतातिविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वेवावक्तव्यं॰तेनायो राम
गोलकभेदत्वादेर्विषयितयाधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपिनातिव्याप्तिःनच २८

तथापि विषयितया अयोगोलकभेदत्ववज्ज्ञानस्य विशेषणतापन्नाभाववत्तास्य धूमसमानाधिकरणत्वाद
तिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशव्यधिकरणासंबन्धावच्छिन्नाभावे लाघवाद्धटकिंचित्सदोर्थस्यैव विषयितयाः
वच्छेदकत्वात् गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वस्वीकारे तु प्रतियोगितावच्छेदकतात्पकसंबंधे न विवक्षणी
यायथाश्रुतार्थत्यागे बीजमाह एतेनेति। प्रमेयत्वमित्यग्रेणान्वयः तादृशः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकेऽवच्छिन्नस्येति। अप्रसिद्धिरित्यग्रेणान्वयः तथा च यावत्त्वेनावच्छेदकविशेषणमित्यभा ति०
वः। तादृशावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि यावत्त्वं न विशेषणमित्याह। तादृशावच्छिन्नपदार्थेति। प्रतियोगि
कस्येति। अत्राप्यप्रसिद्धिरित्यन्वयः। ननु तादृशाभावस्य प्रतियोगिकोयत्ताघटावच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इत्यत आ
ह प्रतिप्रसंजकादिति तथा च यावत्त्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिभिया यावत्ता
द्यनवच्छिन्नाभावस्य वक्तव्यतया निवेश इति तदप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावसंभव इति भावः। ननु द्वि
तीयात्यंताभावत्वं प्रवेश्य न विवक्षितः। समासनिविष्टेनापि तेन युक्तिं चेयिश्लाघावत्पदस्याभेदान्वयश्रो
व र्थ

अत्र च नन्वित्यादिग्रन्थस्य साहित्यव्यधिकरणयोर्योऽप्रसिद्धिकारणं सर्ववृत्तिधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्ता
वत्तावच्छेदकत्वमत्ताभावकूटस्याधिकरणं पर्वत एवेति नाव्याप्तिरिति ध्येयं २

ज० धकत्वसंभवात् तन्नाशाहात्तादृशावच्छिन्नेति। तथा च अप्रसिद्धिस्तथा च तत्तत्पर्वतान्यत्वाभावकूटाधि
२९ धर करणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिवृत्तिकसाधनके द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। वाच्यं गगनत्वादि
५९ त्यादावेकव्यक्तिवृत्तिसाधनकस्थले व्यक्तिवृत्तिसाधनात् तादृशयावदभावघटितत्वं साधनवन्निष्ठप्रसिद्धमतः आ
पाततस्तु तान्ननु तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरणावृत्तित्वं साध्यं वाच्यं अतो नोक्ताप्रसिद्धिरत आ
हरूपादीति। तादृशेति। तत्तद्घटान्यत्वाभावकूटस्यापि निरुक्ताभाववत्तया तत्प्रत्येकसमानाधिकरण
स्य कुत्रापि रूपे सत्त्वात्। न च तादृशयावदभावानां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यतावच्छे
दके वाच्यं अतो नोक्तदोषः दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादावेवमप्यव्याप्तेरिति भावः। यद्यपि तादृश
यावदभावानां प्रत्येकाधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणं तत्तदवच्छिन्नस्य समानाधिकरणत्वं वि राम
वक्षायां न कोऽपि दोषः तथापि गौरवं फलाभावः कस्यान्तरेणैव समाधानत्वान्नाशंकितमिति भा २९

वः। ननु पार्वतः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनो यत्समानाधिकरण्याभावप्रतियोगिन इत्यस्यैव सम्य
क्त्वे अवच्छेदकद्वयोपादानं व्यर्थं अपःपिंडभेदस्यैव साधनाव्यापकस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व
विरहात् धूमवान्वह्नेरित्यादिसोपाधावतिव्याप्त्यभावादत आह। सर्वत्रैवेति। धर्मान्तरेति साध्यन्यूनवृत्ति
घटत्वादिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे शुद्धापःपिंडभेदस्य विशिष्टाभावप्रतियोगि
त्वासंभवादाह। स्वादिनेति। तेन हि त्वाद्यवच्छिन्नतदभावसंग्रहः। अत्र साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तापावत्यः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितास्वरूपा उत्तु कोऽपि दोषः तत्रापःपिंडभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताव्यक्तेर्द्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानात्मकत्वादतिव्याप्त्यसंभवादिति ध्येयं। मतान्तरमाह। साधनस
मानेत्यादिना। अभावो यद्धर्मावच्छिन्नेति। तथा च मूलेनाशप्रतियोगिताकात्यन्ताभावैः समानाधिक
रण्याप्रसिद्ध्या बहुव्रीहिः। नाव्याप्तिरिति। न च रूपसामान्याभावाभावत्वस्य रूपत्वरूपत्वे सप्रागभावयो

रपि प्राचीनमते सत्त्वात्तयो रभावभिन्नयो रपि निखिलसंयोगे जलत्वसामानाधिकरण्याभावादेवप्रयुक्तं व्याप्तिता
गु· द्वयस्य व्याप्तिमिति वाच्यं प्रदर्शितावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततद्
३० भावच्छिन्नाभावे व्याप्यद्रव्यत्वत्र भावभिन्नो व्याप्यद्रव्यस्य तात्पर्यात् तर्हि न च नूप सामान्याभावत्वावच्छिन्नाद्यभावत्वा
वच्छेदेन भावभिन्नत्वेन नूप एव व्यभिचारात् अत एव नूपप्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावस्वरूपानेकनू
30 त्वा५ पप्रागभावानप्याद्यप्न दोषात्तादृशरूपप्रागभावसामान्याभावावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन प्राचां मते भावभि
न्नत्वविरहाद्रूपस्यापि तथात्वादिति भावः न च तथापि सत्त्व द्रव्यत्वसमाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
जलत्वान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावत्वे तेजोन्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य ते
जोन्यत्वविशिष्टसत्त्वात्यन्ताभावस्य जलत्वसामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तिरिति वाच्यं · जलत्वे तेजोन्यत्वविशिष्ट एम
सत्त्वाप्रावृत्तात्तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वयोर्जलत्वे तेजोन्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिता २ ३·

काभाववत्वात्· तस्य च जलत्वसमानाधिकरणत्वेनाव्याप्यनवकाशान्ननरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावरूपत्वेन तद्व-
च्छिन्नाभाववत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्तविशिष्टाभावे कस्यापित्वनुचितत्वात्· ननु घटध्वंसत्वघानूष्णेच्छेदनभावभिन्नत्व
त्वादिलक्षणातिव्याप्तिः घटध्वंसत्वत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि तदवच्छिन्नाभाववत्वावच्छेद
नभावभिन्नत्वविरहेण घटध्वंसत्वसामान्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् । जन्याभाववत्वलक्षणे ध्वंसत्वस्य ज-
न्यत्वविशिष्टभेदस्वरूपत्वाद् भावप्रतियोगिकाभावमात्रस्यैव अधिकरणस्वरूपत्वोपगमात् भूतलादिनिष्ठस्य घ- स्व५
टध्वंसत्वाभावस्य भूतलादिभावे पर्यवसानात् घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशाभावेदंतर्गस्य साध्यसामा-
न२ नाधिकरण्यादत आह। घटध्वंसइतिभावाभाववृत्तिरिति। तथा चाभावनिष्ठत्वमभावप्रतियोगिकत्वं वा नाधि-
करणस्वरूपत्वे तन्त्रमपि तु तत्तदभावमात्रनिष्ठत्वं स्वेनैव तादात्म्येन स्वमात्रवृत्तभावस्य विशिष्टस्तु ध्युपप-
त्तौ तत्तदभावभिन्नत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वकल्पने मानाभावादिति भावः। स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणाभा-

गु० वप्रतियोगितावच्छेदकं पत्तेजस्त्वाभावसत्त्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकोयो
निरुक्तान्यतररूपोभावभिन्नोऽभावस्तेजस्त्वभावःसत्त्वाभावश्चतयोश्चनसाध्यसामानाधिकरण्यंसत्त्वाभा
३१ ह वस्यजलत्वविरुद्धत्वादित्यादिक्रमेणजलत्वेसत्त्ववत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यस्वरसेनवदंतो
मुक्तसांप्रदायिकास्तुभावभिन्नत्वंत्वस्यवास्वत्वावच्छिन्नतावोग्राह्यइत्यर्थःतेननूपप्रागभावाध्वंसंताभावत्वावच्छि ध्वंस ४
31 न्नाभावानांतूपप्रागभावध्वंसात्मकानांभावभिन्नानांजलत्वसामानाधिकरण्याभावेपिजलेस्नेहवत्वा
दित्यत्रनाव्याप्तितादवस्थ्यंननुघटध्वंसोध्वंसत्वादित्यत्राव्याप्तिरभावप्रतियोगिकाभावमात्रस्याधिकर
णस्वरूपतयाघटात्यंताभावादिरूपेघटध्वंसत्वात्यंताभावस्यघटात्यंताभावादिस्वरूपस्यघटध्वंसत्व
सामानाधिकरण्यात्पटध्वंसादिनिष्ठस्यचघटध्वंसत्वाभावस्यपटध्वंसात्मकस्यवास्वत्वात्यंताभावत्व राम
विरहेणलक्षणाघटकत्वादिति(न)घटध्वंसेत्यादीत्याहुःतन्मंदंअभावप्रतियोगिकाभावानांअधिकर ३१

णस्वरूपतामाशंक्य घटध्वंसे संपादेरवान्तरणोद्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वत्वाव
च्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वाभावनिष्ठस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाद्यभावात्मकस्य वन्हिसामानाधिकरण्याभा
वात् वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेवं सम्भवे घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्यथाश्रुतानुसरणस्य सं
दर्भविरोधापत्तेः न स्यात्स्वाभावभिन्नत्वमुत्पत्रभावेनभिन्नः प्रतियोगिविधेयासंभिन्नाभावमात्रप्रतियोगि
कमिति यावत् तेन स्नेहवत्वसमानाधिकरण्यस्य हिमावृत्तिस्वरूपस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्धि
मावृत्तेरभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावद्धिमावृत्तिगतस्य जलत्वत्वाभावस्य साध्यसामानाधि
करण्यस्यापि जलं स्नेहवत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः हिमावृत्त्यभावत्वस्याभावे उक्ताभावेपि सत्वात्तदवच्छिन्नाभा
वस्याभावमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् न चैवं घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्व्यभिचारनिरूपकाधि
करणघटध्वंसान्यत्वाभावादेर्घटध्वंसत्वाभावादेर्वाभावप्रतियोगिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् जन्यत्वे

ज० ३२ सतिभावभिन्नत्वपर्य्यवसन्नस्य ध्वंसत्वस्याभावत्वविरहात् घटात्यन्ताभावादेस्तादृशस्य च साध्यस्य माना
धिकरणत्वादत्र ईदृशघटध्वंसे त्यादिभावभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वमेव ध्वंसत्वं अखंडोपाधिर्नास्तीत्येव वा
३२ नतत्तथा च घटध्वंसत्वाभावस्यैव भावमात्रप्रतियोगिकत्वात्तेनैवात्राव्याप्तिनिवारणं संभवतीत्या
त्याशयेनाह घटध्वंसत्वादेरिति आदिना घटप्रागभावः प्रागभावत्वादित्यादेः घटप्रागभावत्वादेः परि
ग्रहः जन्यत्वे सति भावभिन्नत्वं ध्वंसत्वमित्युक्तावपि नचातिरभावान्तरमादायवातिव्याप्तेर्निरासः सं
भवादित्याशयेनाह तत्प्रकारकेति भावाभावरचितानि त्वनेनानुगतप्रतीतिप्रमाणकत्वेन तादृशाभावस्य
शि२ विशिष्टं तदतिरिक्ताभावमात्रप्रतियोगिकत्वमर्थः । इति प्राहुः । ननु पर्वतः स्वस्य व्यभिचारिणस्सत्वात् व्यभि
चारिसाध्यमित्यर्थे वन्हिमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः साधनव्यभिचारित्वं प्रमेयत्वद्रव्यत्वादेर्व्यभि रम्भ
चारस्य साध्ये विरहाद् तत्राह स्वमिति यत्पदस्य साधनपरत्वे सोपाधावतिप्रसंगादाह साध्येति सा ३२
अत्र तादृशध्वंसत्वाभावस्यापि जन्यत्वविशिष्टभावभेदाभावानतिरिक्तत्वपानभावमात्रप्रतियोगिकत्वात्स्येति द्रष्टव्यम् सं

वृत्तित्वं तदवच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्यस्यैव सत्वान्नोक्तप्रतीत्यापत्तिरिति भावः। न तथा न सत्तात्वं गुणसंबंधिता
भाववद्वृत्तिविशिष्टेति। कर्मीयवच्छेदेन गुणसमानाधिकरण्याभाववत्वात्सत्तायां वर्तमानत्वादिविशिष्टसत्तात्व
मप्यवच्छेदकं न स्यात्तथा च गुणवान्विशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः। ननु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृ
त्तित्वमुररीकुर्वतः सार्वभौमस्य मते विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्नैष दोषः इत्यत आह प्रागिति तथा च स्वावयवे धूमेन
वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेर्धूमेपि वह्निसामानाधिकरण्याभावात् धूमत्वावच्छेदकं न स्यादित्यर्थः। न मप्य५
च हेतुताघटकसंबंधेन पर्वतत्वाधिकरणं तदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य निवेश्यत्वान्नैष दोषः तथा
सति गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतया हेतुतायाम् अव्याप्त्यापत्तेः। हेतुमन्महाका
लावच्छेदेन तादृशसंबंधेन वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः। अतिरिक्तत्वस्य साध्यसमानाधिकरणादि
मादिः। ननु धूमासमानाधिकरणस्य घटत्वादेर्वह्नित्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वात् धूमवान् वन्हेरित्या

जा० दावति व्याप्तिरतत्राह । साध्यसमानेति । स्वपदं साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिपरं वन्हित्वविशिष्टाधिक
३५ रणीभूतपर्वतवृत्तित्वस्य धूमासमानाधिकरणावृत्तित्वादिति व्याप्तिरतः सामान्येति तथा च वन्हिमद्रूपो गोल
कवृत्तित्वस्यैव धूमासमानाधिकरणावृत्तित्वान्नातिप्रसंग इति भावः । वृत्तिद्रूपानंतर्भावेन पूर्वोपेक्षया
लघुतरमाह स्वविशिष्टेति । गुणावत्सत्वादिस्तत्र प्रागुक्तमतिव्याप्तिमुद्धरति । सत्तात्वेत्यादिना तत्रैव गुणाव
द्विशिष्टसत्वादित्यत्रोक्तामव्याप्तिं निरस्यति । कर्माघन्यत्वेति । यथाश्रुतस्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्याव रू१
छेदकत्वस्योपदर्शितं पांवीजांतरमथाह एवं चेति । उपपत्तिरिति । अन्यथावाच्यत्वसामानाधिकरण्याभाव
वति गगनादौ तन्मेयत्वादेः सत्वाद्वाच्यं प्रमेयं पदित्यादावव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । मिश्रमतं निरसितुमुपन्य
स्यति । यत्विति ननु प्रमेयत्वं पदितत्वेन व्याप्तिस्तदेतदाहरणं दोतानद्रूपणादेतो रूप१न्यासोऽनुचितस्तस्य व्याप्त्यु राम
पदयितिमात्रफलकत्वादत आह तदग्रहस्त्वेति तथा च व्याप्त्यंतरवादिनामिव प्रमेयत्वावच्छिन्नविशे ३५

घपकव्याप्तिग्रहार्थमेव हेतोः प्रमेयत्वेनोदाहरणादावुपन्यास इति भावः ॥ यदि व्याप्तिविरहिवृत्तिरूपेणाप्युदाह-
रणादितो व्याप्तिग्रहः प्रमाणिकस्तदा यो यो द्रव्यवान् स वह्निमानित्यप्युदाहरणं स्यात् तद्द्रव्यत्वस्यापि वह्नि-
व्याप्तिविरहिवृत्तित्वाविशेषादित्यभिप्रेत्याह । व्याप्तिविरहीत्यादि स्वमते प्रमेयत्वस्यापि व्याप्तिविरहिवृत्तित्वेमा-
घात् ग्रहसमारोणेनतूक्तं । व्याप्तिग्रहहेतुस्योदाहरणादित्यादिः । अत्रोदाहरणस्य व्याप्तिविरहिवृत्तित्वरूपेण
व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि न क्षतिः । व्यभिचारिवृत्तित्वरूपेण व्याप्यग्राहकत्वनियमादेव यो यो द्रव्यवान् स वह्निमा-
नित्यादिवाक्यस्योदाहरणत्वासंभवादिति चिंत्यं ॥ परंतु । प्रमेयत्वप्रकारकगगनादौ निरुक्तव्याप्यभावनि-
श्चयदशायां तादृप्येण धूमादौ व्याप्तिग्रहानस्यात् समानरूपेणाविरोधिनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविरोधि-
त्वादन्यथा वह्निर्न धूमव्याप्य इति निश्चयेऽपि वह्निर्धूमव्याप्य इति ज्ञानापत्तेरित्यतो नेमादुः तन्मंदं प्रमेयत्वाव-
च्छेदेनेव बाधनिश्चयस्य विरोधित्वात् सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयेऽपि तादृप्येण व्याप्तिग्रहसंभवात् ।

ज० ३६ 36 श्रुन्यथायार्प्यैन्यप्रमेयं नित्यमिति धीदशायां व्याप्यप्रमेयं जन्यमिति ग्रहस्यापत्त्यापत्तेरिति दिक् ॥ ख
(वृत्तिप्राधिकरणवृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणत्वमित्यत्र संबंधविवक्षामाह) साध्यतेति। नातः
समवायेन वन्हेः साध्यत्वे संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः। उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेनावर्त्तमान
त्वोक्ताविदमेतद् उपमित्रेगुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्यादत आह येन येनेति। यथाश्रुतस्य द्रव्यं सत्त्वादित्या
दावतिव्याप्तिरिति भावः। हेतुतेति। तेन संयोगेन वन्हिमति समवायेनावर्त्तमानस्य धूमावयवत्वादेः समवाये
न धूमवति अवयवे वर्त्तमानत्वे पि वन्हिमान धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः। वस्तुतो लाघवादवच्छे
कत्वाच्च साध्यसाधनयोः अधिकरणविशेषणताविशेषेणैवावर्त्तमानत्वं प्रागुक्तमित्याद्यनुसंधेयं। वारणी
यत्वेत्विति। वस्तुनः स्वमते नीलधूमत्वमपि व्याप्तिरेव तादृश्यपरामर्शे हेतुत्वे योगे तु अधिके नैव निग्रहस्थानेन रम
पुरुषाणिगृह्यत इति भावः। स्वत्वेति। स्वसमानाधिकरणयत्तादृशसाध्यसंबंधितावच्छेदकीभूतं धर्मान्तरं तद् ३६
स्वसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वेनाभिमतं १

गुणाघन्यस्यहेतुतायां ४
घटितत्वेनेत्यर्थः । तथाचनीलधूमत्वस्येतादृशधूमत्वघटितत्वादेवव्युदासः । द्रव्यंगुणाघन्यत्वेसतिसत्त्वादित्या
दौविशिष्टसत्तात्वस्यस्वसमानाधिकरणपद्गुणान्यत्वधर्मान्तरंतत्तद्घटितत्वाद्व्याप्तिरतस्तादृशेतितथाचगुणा
घन्यत्वस्यतत्रसाध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वात्तद्घटितत्वेप्यदोषः नचमहाकालनिरूपितविशेषणतयादि
कृतविशेषणतयावागुणाघन्यत्वस्यापिद्रव्यत्वसंबंधितावच्छेदकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यंप्रकृतहेतु
तावच्छेदकसंबंधेनपक्षसाध्यसंबंधित्वंतदवच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वस्यैवप्रवेश्यत्वात्धूमत्वादेरपिस्वेने त्व ५
वसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मेणाघटितत्वादवच्छेदकत्वेनस्यादितितत्तुरपदानैववंनीलधूमत्वंधूमत्ववि नील ६
न ३ शिष्टधूमत्वंचावच्छेदकंस्याद्धूमत्वस्यविशिष्टधूमत्वाभिन्नतयाधर्मान्तरत्वादितिवाच्यंस्वानवच्छिन्नप्र भावा ७
कारतावच्छेदकस्यधर्मान्तरपदेनविवक्षितत्वादितिभावः । धूमप्रागभाववत्त्वेतिननुधूमत्वस्यसाध्यसं
बंधितावच्छेदकत्वेपिहेतुताघटकस्वरूपसंबंधेनपक्षसाध्यसंबंधित्वंनतदनवच्छेदकत्वेनधूमप्रागभाववत्त्व

हृत्वा

उ० स्यतत्त्वघटितत्वेपिनव्याप्तिरतत्र्मोशेति।तेनधूमविशिष्टरासभत्वादेःपरिग्रहः।अत्रधर्मस्यस्वसामानाधि
३७ करणपेहेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेनपतत्स्वाधिकरणांतत्रसाध्यसंबंधितावच्छेदकताघटकसंबंधेनवर्त्त
धूमत्व२ मानत्वरूपंप्राप्तंतेनयथाकथंचित्संबंधेनधूमप्रागभावत्वादेर्मिथःसामानाधिकरण्येपिनव्याप्तिः।हेतुता
37 वच्छेदकताघटकसंबंधेनस्वाधिकरणेतेनैवसंबंधेनवर्त्तमानत्वंतुनतथावाच्यं।धूमत्वप्रकारकप्रमा
विशेष्यत्वादेरपिव्याप्यतावच्छेदकतापत्तेः।ननुतद्घटितत्वंतद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वंतदन्यत्व
वत्तद्घटितत्वमित्यभावद्वयप्रवेशेगौरवादाहतद्घटितत्वंचेतिमिश्रस्यमतांतरमुपन्यस्यति।स्वरू
(तत्वमित्संतेन३) पेत्यादिनाँ॥अतएवेतिअतिप्रसक्तत्वविशिष्टेपिस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वधीसंभवेननपोर्विरो
धप्रतिपत्त्यर्थमेवतदुपादानादितिभावः।अन्येत्वेति।पक्षानतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्व राम
पदार्थस्तदेत्यर्थः अतिप्रसक्तेति।तत्त्वावच्छिन्नेअप्रसक्तत्वेनानाहार्यज्ञानेसंभवेनतन्निराकरणायोगा ३७

तत्राहार्येस्य तस्य निराकरणायोगादनुचितत्वादित्यर्थः । गुरुणावत्स्थत्वादित्यादौ सत्तात्वादेः साध्यसंबंधि
तावच्छेदकत्वमपाकर्तुं भूमिकामाह । विरुद्धयोरित्यादि । एकस्य एकरूपावच्छिन्नस्येति नधूमवान्वह्नेरित्या
दौ वह्निव्यक्तीनां नानात्वेऽपि वह्नित्वस्य धूमसंबंधितानवच्छेदकत्वसंपत्तिः । ननूक्तक्रमेणावच्छेदकभेदोप
पत्तायामप्यसिद्धांतदुक्तत्वस्यमाह अत एवेति । विरोधादिति । एकस्यावच्छेदकत्वकल्पने विनिगमकप्रमाणाभा
वादिति भावः । विरुद्धयोरित्युक्तेः फलमाह । अव्याप्यवृत्तेरिति । तदभावस्य । संयोगाद्यभावस्य । अविरुद्ध
त्वात् । रूपत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः । उभयोरिमयोरन्वयः । अत एवं सतीति संयो
गि सत्त्वे इत्यादावविरुद्धयोः संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सत्तात्वस्य दुर्वारमिति चिं
तनं ननु लीलावतीकृन्मते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदभावो न रूपादावतः स्यादतो विरुद्धयोरित्यस्य फ
लमाह । संयोगेन चेति । तदभावस्य वह्न्यभावस्य एकेन संबंधेनेत्यस्य फलमाह वह्निमतीति । ननूक्तव्याप्ते

ज० रनुमित्युपयुक्तत्वे साध्यवदन्यवृत्तित्वादिलक्षणाव्यभिचारज्ञानस्य तज्ज्ञानाविरोधित्वाद्धेत्वाभासत्वेन स्यादत
३८ आह व्यभिचारेति। ग्रहे योग्यताग्रहानुत्पत्तेस्तथा चानुमत्यवच्छिन्नविषयकमपि ज्ञानं प्रतिबंधकमिति भा
तानं वः। समानविषयकमेवैव विरोधीति नव्यानां मतमनुसृत्याह। अस्तु वेति साध्याभावनिर्णयविषया।
२८ नन्वेवं व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वकानां व्यभिचारांतरोपन्यासो न स्यादत आह व्यभिचारांतरेति। परंपरयेति न
श्चाच प्रकृतव्याप्यभावावच्छेदकधर्मविधये वोपाधेरिव व्यभिचारांतरस्याप्युपन्यासः कथापामिति भावः।
तादृशा ० स्वसमानाधिकरणधर्मेत्यादिविशेषणाप्रक्षेपेणापूर्वकस्याल्लाघवमाविष्करोति नीलधूमत्वेति गौरवादि
ति लघुसंभवे स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यैवावस्थितिस्वाभाव्यादिति भावः। ननु गुरोरनवच्छेदकत्वे
घटवान्कंबुग्रीवादिमत उत्पादो कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेदेनापि व्याप्तिर्न स्यात् घटत्वं वलघोस्तथात्व राम स्यैर
संभवादत स्तत्रेष्टापत्तिमाह। एवं चेति। ननु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहो भ्रमः स्यादे ३८

वंगुरुत्वेव्यभिचारिसाधारण्येनापिधर्मेणकथायांहेतोरुपन्यासःस्याद्व्याप्यतानवच्छेदकत्वस्याविशिष्ट
त्वादित्यतआहतेनचेतिकंबुग्रीवादिमत्त्वादिनाचेत्यर्थःतदवच्छिन्नविशेष्यकएवव्याप्तिग्रहोनतुतस्यसाध्य
संबंधितावच्छेदकत्वावगाहीत्युक्तौनभ्रमत्वानुयोगःसंभवतीत्यतःकथायामित्युक्तंप्रकारांतरेणव्याप
कसामानाधिकरण्यादिव्याप्तिवादिनामपिस्वरूपसंबंधातिरिक्तस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वस्यदुर्वचत्वा
दितिभावः।समानइतिपदस्यव्याप्तिनिरूपकधर्मान्तराघटितेनव्याप्तिनिरूपकरूपेणैवंहेतूपन्यासःसोत्र
दापिकर्तुमुच्यतेतदाममापितुल्यमितिभावः।ननुशरीरगौरवस्येवाश्रयगौरवस्यापिकस्यचनापरि
थित्वात्द्रव्यत्वादेःसाध्येनरूपत्वरसत्वादीनांबहूनामप्यवच्छेदकत्वेनस्यात्तलाघवेनगुणत्वस्यैकस्यै
वतथात्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाहएवमितिननुरूपत्वादिकमिवगुणत्वमपिनसर्वसंबंधिसाधार
णमतआहद्रव्यादावित्यादिआदिपदेनगुणकर्मघटत्वपटत्वादीनांपरिग्रहःद्रव्यसमवेतत्वस्यसाध्य

उ० तद्भावसहचरितसत्तावृत्तित्वेन सत्तात्वस्यैव साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वायोगादाह गुणासमवेतत्वे सतीति न च रू
३९ परसादीनां प्रत्येकासमवेतत्वे सतीत्युक्तावपि सत्तावारणासंभवाद्विनिगमकाभावेन तेषामनंतानामवच्छेदकत्वप्र
39 संक्तौ तदपेक्षया लघुशरीराणां रूपत्वरसत्वादीनाम् एव बहूनां तथात्वौचित्यमिति वाच्यं गुरुशरीराणामपि रूपरसा
दिप्रत्येकासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वानां सर्वेषामेव घटपटादिद्रव्यघटत्वपटत्वादिजातिविशेषपदार्थसाधा
रणापानुरोधाद्विनिगमनाविरहेणावच्छेदकत्वस्य प्रामाणिकत्वात् रूपत्वरसत्वादीनामपि द्रव्यगात्यापिरसाधार
णपविरहेणावच्छेदकत्वाकस्य नादिति भावः। न तत्वं। नावच्छेदकत्वं। अत्र द्रव्यत्वे सामान्यरूपरसादिप्रत्येकासमवेत
त्वे गुणासमवेतत्वे वा सति द्रव्यसमवेतत्वं न साध्यसंबंधितावच्छेदकं किंतु द्रव्येतरासमवेतत्वमात्रं लाघवात्। नाव
नैव घटादिद्रव्यगुणकर्मघटत्वादिजातिविशेषपदार्थानामुपग्रहसंभवादिति तु चिंत्यमतमिदं (दुष्पतिविहितेता राम
दिना। कथं विरोध इति। तथा च सत्तात्वावच्छेदेनैव गुणतद्भावयोः सामानाधिकरण्यसंभवात् गुणावानसत्वादि ३९
लगुणत्वादीनामखंडना ५

त्माद्यावृत्तिव्याप्तिरिति भावः नन्वेकावच्छेदेन विरुद्धमावाभावयोः सामानाधिकरण्याप्रतीतेरेव विरोधः कस्य त
दुत्पत्तिरत आह कथं चेति। साध्यसंबंधितावच्छेदकप्रकारेणापि हेतुप्रयोगे द्रव्यं प्रमेयत्वादित्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः ननु
प्रकारेण हेतुप्रयोगे तद्धर्मे साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं न तंत्रं किंतु प्रकृतव्याप्तिनियतधर्मेतराघटितत्वे सति प्रकृत
व्याप्तिनियतत्वं तच्च न रूपत्वादावप्यक्षतं। ननु प्रमेयत्वादेरतो नातिप्रसंग उत्पत्तत आह तथा परामर्शादिति स्वरूपसंबं
धरूपावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शादित्यर्थः कथमित्यनुपपन्नते। अनुमितिरिति पदे धूमत्वादौ स्वरूपसंबंधात्म
कमवच्छेदकत्वं नाम वस्तुस्यात्तदाद्यो वरपरामर्शसंभवात्ततोनुमितिः सम्भाव्येत वस्तुतस्तु नैव मानाभावो न
हि धूमो वह्निसमानाधिकरण इत्यादिप्रतीतीति धूमादद्व्यमित्यादिबोधव्यावृत्तं धूमत्वे सामानाधिकरण्यावच्छे
दकत्वमवगाहत इति कस्याप्यनुभवसिद्धमिति भावः पद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं पद्धर्मावच्छिन्नाधिकरण
त्वं न तु हेतुमत्त्वस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्य तथात्वप्रदर्शनं मूलकृतो विरुद्ध

ज० मतआह।ग्रंथस्त्विति।धूमएववमात्रोधर्मोपस्थितिव्युत्पत्त्याधूममात्रपदोंभवतोलाभसंभवात्तस्यरीत्यंजैववन्हेः।
४० स्त्वितिपाठंव्याचष्टेवन्हिमतस्त्वितिइत्यादौत्यादिपदान्नवन्हित्वमित्यादावपिनवन्हिमत्त्वमित्याद्यर्थः।विरुद्धे
तिसाध्यविरुद्धदिगवच्छिन्नवृत्तिकस्यसाध्यविरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्यचसाधनस्याधिकरणतायोस्व
५० रूपसंबंधरूपस्यसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्याभावात्तदनवच्छेदकदिगाद्यवच्छिन्नवृत्तिकस्यतदनव
च्छेदकत्वनियमात्तथाचभूगोलमुदयगिरिमदस्याचलत्वात्कपालेततघटवत्तत्घटध्वंसवत्वादित्यादावव्याप्ति
रितिभावः।न्यूनेतिसाध्यन्यूनदेशवृत्तिकस्यसाध्यन्यूनकालवृत्तिकस्यचहेतोरधिकरणतायोसाध्याधि व६
धिकरणतावच्छेदकत्वासंभवात्तन्न्यूनदेशादिवृत्तिकस्यतदनवच्छेदकत्वनियमात्तथाचद्रव्यंपृथिव्या
त्वात्कालोघटत्ववान्घटादित्यादावव्याप्तिरितिभावः।ननुकानियमद्वयमप्रयोजकमतआह।तुल्यवृत्ति एम
केतिचकारेणतुल्यवृत्तिकयोःपरिग्रहः।स्ववच्छेतिस्वरूपसंबंधरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावस्येत्यर्थः।निपं ४०

उभयत्रदूषणमाहनन्वनवच्छिन्नधर्मादेरिति॥

तुमवधारितुमशक्यत्वादितितथाचतद्रूपवत्त्वावच्छेदेनतद्रूपवत्त्वमित्यादिप्रतीत्यानतिरिक्तवृत्तित्वसंसर्गावच्छे
कत्वस्यकॢप्तस्यावगाहनात्तहेतुसाध्याधिकरणतयोःस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेमानाभावादप्रसिद्धेरेव
लक्षणस्यातिभावः नापीतिअपिनाअन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्यपरिग्रहः अतेनधूमवान्वन्हेरित्यादौअ
तिव्याप्तिः नन्वाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौसाध्याधिकरणत्वातिरिक्ताप्रसिद्धिरतआहसाध्यन्यूनेतिसंक्षेपतथा
चस्वीयाधिकरणत्वान्यूनवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वमर्थः।गोत्वस्याप्यश्वत्वन्यूनवृत्तित्वाभिन्नत्वादपं
गोरश्वत्वादित्यादावतिव्याप्तेराहस्वव्यापकेत्यादिअग्रइतिलाघवादन्योन्याभावगर्भैवव्याप्तिरित्यादि
ग्रंथरुत्यर्थः।सर्वत्रसाक्षादुपाधेरवच्छेदकत्वासंभवादाहविशेषणेतियद्यपिसर्वत्रसैवोपाधेःसामाना
धिकरण्यसंबंधेनसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वंसंभवत्येवतथापिप्राचांमतेसामानाधिकरण्यपदेःसंबं
धत्वेविवादादिदमुक्तंननुविशेषणीभूततस्याप्युपाधेर्नावच्छेदकत्वंकिंतुतत्कोटिनिविष्टतामात्रमतआह

तथाविधेति आर्द्रेन्धनप्रभववह्निविशिष्टत्वेनेत्यर्थः तथा चार्द्रेन्धनप्रभववह्निविशिष्टत्वं साध्यसंबंधितावच्छेदकमिति भावः ४
उपाध्यन्वितेति उपाधेरनुप्रवेशोपपत्तेरित्यर्थः तस्माद् उपाधिघटितत्वेनेत्यर्थः उपाधिविशिष्टत्वेनेति पाठेप्ययमेवार्थः अनुप्र
ज० ४१ वेशं स्पष्टयति वन्ह्यादिव्याप्तादिना। आर्द्रेन्धनप्रभवेति आर्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेऽवच्छेदके आर्द्रेन्धनप्रभवत्वप्र
कारकतादृशवन्ह्यात्मकोपाधेर्घटकत्वादिति भावः। १ द्रूपरूणोपाधितत्त्वं तद्व्यक्तित्वं साध्यावच्छेदकत्वप्रवेशं द
५। र्शयति साधनेत्यादिना पक्षधर्मतादिविशेषणीभूतमुपाधिं स्पृशन्त्याह परम्पराविशेषणीभूतं तमाह साधनेत्यादिना
तु धूमवान् साधनादित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवह्निविशिष्टसाधनमप्यवच्छेदकं संभवतीति तत्तु न। परिगणितमतमा
व हसाधनत्वादिकमिति। नीलधूमत्वादेरवच्छेदकत्वादिना न व्याप्तौ मतमाह निविशतइतिस्वसमानाधि
करणावच्छेदकान्तरघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति प्राचांमतेनाहुरनेवेति अन्यदेतादृशमपथाप्युपा
ध्यनुप्रवेशध्रौव्यादिति भावः। उपाधेरिव साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपि स्तोपाधावित्यादिमूलसा एम
मंजस्यान्तेन व्यभिचारिकारणांतस्यातद्रुपाधिमेवेतीतिनप्रमेनुकारस्य तात्पर्यं केचिदाकुस्तन्निरस्यति ४१

मूलस्थ १

ग्नेत्तेति इदं स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन सर्व्याप्यसमानाधिकरणतापास्वपमनुपाधिना
केवलेन साध्यसंबंधोवच्छिद्यत इत्यन्वयः ननूपाधिनैव विशेषणीभूयावच्छिद्यत इति नियमस्तेनोपाधिभिन्ने
न विशेषणीभूतेन नावच्छिद्यत इति केवलशीतत्वेन साध्यसंबंधितावच्छेदेपि न क्षतिः न चैवं साधनतावच्छेद
कस्यावच्छेदकत्वमुक्तनियमसंभवात् प्रकृतानुपयोग साधनतावच्छेदकभिन्नोयो विशेषणतानापन्नस्त
द्रूपस्यैव विशेषणीभूतपदेनोक्तत्वादत आह निःस्नेहमिति निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्यत्वेन साधनमाप
पकतयास्वपमनुपाधिनाविशेषणीभूय साध्यसंबंधोवच्छिद्यत इत्यन्वयः शीतान्यस्पर्शेन तदवच्छेदत्वे(ले
शीतान्यत्वस्यापि विशेषणविधयावच्छेदकत्वादिति भावः ननु शीतेतरवायुरिति प्रतीत्या वायुस्पर्शेपि यदि शी
तत्वेन तदा तदवच्छेदे स्नेहे स्नेहसामानाधिकरण्याभावान्न तमादाय व्यभिचारसंभव इत्यत आह निःस्नेहमि
मिति। ननुष्णं एवं सत्तुसंजलमिति प्रत्ययाज्जलस्पर्शस्यापि शीतान्यस्पर्शत्वसंभवान्न तदवच्छेदेन निःस्नेहसा हत्व

दा।

ज० मानाधिकरण्यासंभवात्तन्मोदायापि व्यभिचारस्योपन्यासासांगत्यात्केवलेनेत्यादिपदसंदर्भविरोधाच्च नन्

४२ पाधिना विशेषणीभूयैवावच्छिन्नाउतिनियमस्तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिनानवच्छिन्नइति त्वर्थे साध्यसंबंधो२

42 लाभादुपाधिभिन्नेन विशेषणतयावच्छेदेपि न क्षतिः नच साधनतावच्छेदकधर्मस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनि

यमसंभवात् प्रकृतानुपयोगः साधनतावच्छेदकभिन्नत्वे सत्युपाधिभिन्नोपस्तदन्यस्यैवोपाधिपदेन विव

क्षितत्वादत्र आहार्द्रेधनान्यस्पर्शत्वेनेति यद्यपि चित्त्वादौ व्यभिचारान्नास्योपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वं तथा

प्युष्णस्पर्शजलान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं द्रव्यं न तात्पर्यमिति तन्न्वेव साधनतावच्छेदकस्या

नवच्छेदकत्वात्प्राग्नेरुपाधिनेति मूलोक्तिविफलेत्यत आह परंत्विति शुद्धस्येति तं न धूमवान्वन्हेरि२

त्यादावार्द्रेधनजन्यवन्हित्वेन धूमसंबंधेऽवच्छिद्यमाने वन्हित्वस्य प्रवेशेपि न क्षतिः। नियतमवच्छेदकं त्र एम

वच्छेदकं साधननिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकं। अतएवेति अन्यथापत्रसाधनतावच्छेदकातिरिक्तः ४२

साध्यसंबंधितावच्छेदकोऽप्रसिद्धस्तत्रसोपाधावुक्तलक्षणतावच्छेदकस्याव्याप्तेरितिभावः। स्नेहवत्स
र्षादित्यादौ साध्यसंबंधितावच्छेदकस्यापि रीतत्वादेरुपाधित्वाभावादाहानद्दोषइति साधननिष्ठ
साध्यसंबंधितावच्छेदकविशेषणस्यार्थः। तत्रसोपाधौ वर्तितप्राभाकरः। ननुशब्दवान्द्रव्यत्वादित्या
दौ साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य देशाविधयावच्छेदकत्वं गगनादेरप्यस्तीति तत्राव्याप्तिरि
त्यतआह॥ अत्रैतिसामानाधिकरण्येन समानाधिकरण्याविधया न त्वधिकरणाविधया। तथा च स
मानाधिकरणीभूतयः साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकः स उपाधिः शब्दवान्द्रव्यत्वा
दित्यादौ च गगनादेर्न तथात्वमिति नोक्तदोष इति भावः। ननु साध्यसंबंधितायाः समानाधिकरण्याविधयाव
च्छेदकत्वमनन्तस्वरूपसंबंधेऽमानाभावात् तानाप्यननतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वापत्तिव्याप्तिरत
विशेषार् आहतत्त्वं चेति समानाधिकरणीभूतावच्छेदकत्वं वेत्यर्थः। पक्षानतु द्रव्यं जातेरित्यादौ साध्यसमानाधिक

म्रा

न० रणीभूतस्यैवं घटादेः साधननिष्ठसाध्यसंबंधिताया देशविषयाश्रवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षायांपितद्वारणासं
४३ भवउक्तमत आह तत्त्वेचेति ननु तद्व्यापकत्वसति तत्समानाधिकरणत्वलक्षणस्य न्यूनवृत्तित्वस्य विरहश्च दन्यू
नवृत्तित्वेन साध्यमवाच्य न्हेरित्यादौ जलत्वादावपि व्याप्तिलक्षणस्य समानाधिकरणविषयासाध्यसामानाधिकर
णव्यापकत्वेपि तत्समानाधिकरणत्वाभावादेवं न्यूनवृत्तिभिन्नत्वादत आह व्यापकत्वमिति ननु सा तत्र४
नि साधनंनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुपाधितावटकसंबंधेनेव वाच्यमन्यथा जलसंसवत्वा र५
दित्यादौ सन्तूपसंबंधेन पृथिवीभिन्नत्वाद्युपाधेः संबंधांतरेण साधननिष्ठसाध्यसंबंधित्वाव्यापकत्वाद सा४
व्याप्यापत्तेः एवं च तत्रैव समवायेन स्नेहादुपाधावव्याप्तिः तस्य समवायेन रसावृत्तित्वादेवं मधुरत्वजातावि
ति व्याप्तिश्च जलवृत्तिरसमात्रस्यैव मधुरत्वमिपमादत आह तत्त्वेचेति तत व्यापकत्वं स्वाधिकरणेति साध राम
ननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूताधिकरणातभवेनेत्यर्थः । तथा च साधननिष्ठसाध्य ४३

सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकीभूतं यदधिकरणं तन्निष्ठस्यो याधिताघटकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगितामेव प्रकृते व्यापकत्वं वाच्यमिति भावः ननु स्वमते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादवच्छेद रु
कतासंबंधेन तद्घटत्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तव्यापकत्वासंभवः सत्तायां द्रव्यगुणसामानाधिकरण्यमित्यादि
प्रतीत्या सत्तायां गुणाधिकरणाद्रव्यवृत्तित्वस्यैव विषयीकरणात् न च प्रकृते साधननिष्ठसाध्यसामाना-
धिकरण्यनिरूपकाधिकरणं तदभावे योव्यापकत्वं प्रवेश्यमतो नोक्तदोषः तावतापि द्रव्यं जन्यत्वे
सति सत्त्वादित्यादौ स्वरूपवित्वादावव्याप्तिप्रसंगात् जन्यत्वविशिष्टसत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं तन्नि-
रूपकत्वस्य गगनादेरपि सत्त्वादित्यस्वरसात् हाव्यवाच्याद्रूतेनेति साध्यविशिष्टेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशिष्टेत्यर्थः तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वस्य केवलसत्त्वविशिष्टजातिमत्त्वाव्यापकत्वेपि ना-
व्याप्तिः गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ च न सास्नावत्त्वमुपाधिः परमते विरोधभंजकस्यैव लक्ष्यत्वादतः तत्र

साध्यविशिष्टसाधनाप्रसिद्धाव्यापनत्वाति:यादृशसंबंधेनसाधनतावच्छेदकतातत्संबंधेनावच्छिन्नत्वत्ता
ज० भार्थंसाधनपदंतेनप्रमत्तेःस्पर्शादिमादौसाध्यविशिष्टस्यविषयितासंबंधेनस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नस्य।
४४ ज्ञानादेरव्यापकत्वेपिनपूर्वत्वाद्युपाधौनाव्याप्तिःनवाधिकरणतापर्यवेपर्थ्यं।संबंधितार्थकस्यतनस्यत्व
44 त्वनिपाकसंबंधेनोपाधर्वव्याप्तिवारकत्वादन्यथातत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्यातेनव्याप
कत्वायोगादितिभावः।संबंधमात्रस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनाहनिरुक्तेतिप्रकृतसाध्य
विशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः।अत्रकालोविभुत्वादित्यादौमहाकालनिरूपितविशेष
णतयाघटादेरुपाधित्वसंपत्तयेनिरुक्तसाधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमन्यथातादृश
संबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रसिद्ध्यातत्राव्याप्त्यापत्तेरितिचिंतनीयं।ननुसाधननिष्ठसाध्य राम
सामानाधिकरण्यस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनव्यापकत्वविवक्षायांजलंरसवत्वादित्यादौस्नेह ४४

वत्वाघव्याप्तेर्मधुरत्वाघतिव्याप्तेश्चैकारणासंभवादधिकरणांतर्भावेन व्यापकत्वानुसरणं विफलमत आह
उत्पन्नेचेतिचोऽवधारणाउत्पन्नमेवेत्यर्थस्तथाच द्रव्यं सत्वादित्यादौ घटत्वादिवारणायैव तावत्पर्यंतानुसरण-
मितिभावः। द्रव्यं जातेरित्यादौ नानाव्यक्तिसाधनस्थले परत्वादेरपि साधनत्वात्तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकर-
ण्यं प्रत्येव सामानाधिकरण्यसंबंधेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकव्यक्तिसाधनतावच्छेदकावच्छि-
न्नस्य फलमाह नन्वेति निःस्नेहस्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वादेः साधनाव्यापकत्वविवक्षयापि वारणा-
संभवादाह द्रव्यं सत्वादित्यादाविति। शीतस्पर्शान्यत्वादेरनुपाधित्वे विरोधाभंजकत्वमात्रं न तत्रं सा-
धनव्यापकत्वपाव्यभिचारानुन्नायकत्वस्यापि तत्र तथात्वसंभवादतः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या-
भं२ पकत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वमस्यापि विरोधभंजकान्यत्वमात्रेणापस्यानुपाधित्वं तत्रातिप्रसंगमा-
ह द्रव्यं सत्वादित्यादाविति। तत्रापि केचित्। ननु शीतस्पर्शान्यत्वमपि साधनवृत्तितमात्रत्वेविशेषणां
इयत्तादिविशिष्टसत्तायात्र्यालमाद्यवच्छेदेन सत्वात्तस्य शवत्वादेरव्यापकत्वादिति भावः ५

२ नाशमर

भवत्येवेत्यतो व्याप्यविशेषणतामिति व्यावर्त्तकत्वंभेदानुमापकत्वंतच्च शुद्धसत्तायांसाध्याभावविशिष्टसत्ताभेदविरहे
जे० णाद्रव्यंसत्त्वादित्यादौगुणत्वाद्युपाधावव्याप्तमतो व्याचष्टे। साध्यविशिष्टसाधनेऽपिविरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्या
४५ व:३ वच्छिन्नयोःसत्त्वयोरपि योभेदस्तस्यापेक्षःसौकर्यादितिभाऽभेदमात्रस्यानुमापकत्वलक्षणंव्यावर्त्तकत्वंनिःस्ने
45 हस्पर्शादित्यत्र शीतत्वभेदानुमापकतयाशीतस्पर्शान्यत्वादेरप्युक्तत्वमतउक्तं साध्याभावविशिष्टात्साधनादि
तितत्साधर्म्यादित्यर्थः तथा च शीतस्पर्शेऽपि सामानाधिकरण्यसंबंधेशीतस्पर्शान्यत्वादेःसत्त्वान्नतत्र च निःस्ने न
हत्वाभावविशिष्टसाधनभेदभेदविरहादितिभावः। तत्रसाधनसामान्यव्यावर्त्तकत्वमसंभविपक्षेऽपि तत्साधन
व्यावर्तकत्वंबुद्धिःस्नेहस्पर्शादित्यादौहिमान्यत्वेऽतिप्रसक्तंतस्यापिसामानाधिकरण्यसंबंधेनहिमस्पर्शे
सत्त्वंभेदानुमापकत्वादतो विशिष्टेति। साध्याभावविशिष्टसामान्यान्याव्यावर्त्तकत्वोक्तावपि द्रव्यंगुरुत्वादि राम
त्यत्रैतेजोन्यत्वादावव्याप्तिस्तेजोन्यत्वसमानाधिकरणस्य वायुत्वादेर्गुरुत्वाभावविशिष्टभिन्नत्वविरहेण ४५

तस्य निरुक्तव्यावर्त्तकत्वाभावादतः साधनादिस्तूक्तोपाधिताघटकसंबंधेन व्यावर्त्तकत्वोक्तौ जन्यं द्रव्यमादि
त्यत्र समवेतत्वोपाधावव्याप्तिर्द्धगुणे व्यभिचारेणात्तद्रूपसंबंधेन समवेतत्वस्य जन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानु
मापकत्वाभावादेवं निस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वेतिप्रसंगश्च स्याच्छीतस्पर्शान्यत्वावच्छेदेनैव निः
स्नेहत्वाभावविशिष्टस्पर्शभेदस्य सत्त्वादत उक्तं सामानाधिकरण्येनेति न तु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्यानु
मापकत्वं न तत्फलोपधायकत्वं तदनुपधायकोपाधावव्याप्तिर्निःस्नेहं स्पर्शादित्यादौ व्याप्तिभ्रमेणात्तदनुमा
पकं शीतान्यत्वादावतिप्रसंगाच्च किंतु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्य व्याप्यत्वपर्यवसितं तत्स्वरूपयोग्यत्व
लत् मेवेत्याशयः तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वोपाधावव्याप्तिस्तत्समानाधिकरणस्यापि सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभाव
विशिष्टसत्त्वाद्भिन्नत्वयोक्तव्याप्तिविरहादेवं साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकस्य तत्रत्यस्यैव पर्यवसितत्वमत आह।
साध्याभावविशिष्टेत्यादि। अत्रापि साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तिनिरूपाधिताघटकसंबंधेनैव ग्राह्यस्त्र

न्यथासाध्यशून्यसमवाय्याकालवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वात्वादिसाध्यकदोषगंधवत्त्वादावव्याप्तेस्तथा च सत्ताना
ज० न्योपत्वोपरित्यादौ सत्ताशून्यप्रमेयजात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातिमत्त्वाघुपाद्यावव्याप्तिरेवं द्र
४६ व्यंजातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वेपि सत्तानन्तर्येकरणस्त्वस्यगुणादावपि वृत्तेस्तथापि साध्याभाववन्निष्ठ
46 कृतसाधनाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वं विवक्षितं अत्र च पूर्वदलनिवि
ष्टं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वमपि तादृशधर्मे रौवग्रात्ये तेन द्रव्यत्वादिना साध्यविशिष्टसाधन
घटत्वादिना४ व्यापकस्यापि घटादेर्गुणवत्सत्त्वादित्यादौ नोपाधित्वमिति ध्येयं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नत्व
स्य फलमाह। नवेति अन्यथा द्रव्यत्वाभाववविशिष्टसत्त्ववकर्मवृत्तित्वेन तत्र व्याप्तिः स्यात् इति भावः।
ननु क्रमक्रमगौवसामंजस्येसाधनतावच्छेदकाभिन्नत्वेन सर्वं वैफल्यमत आह इत्यं वेति। निष्फलत्वं स्वा राम
विरुद्धफलकत्वमप्याह॥ उदमित्यादिनाननुरोधित्वस्यसाध्यत्वसाध्यं च नोपाधिविशितप्राचीनप्रवादा ४६
मुर

द्रव्यत्वं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं प्रकृतपदं। द्रव्यत्वं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शव
त्त्वादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयं प्रकृतपदं ४

तस्यानुपाधित्वापत्तिरत आह साध्यान्तरमादाय जन्यत्वे चेति। दधित्वादीति। दधित्वाघटाभावविशिष्टदधिमत्त्वस्मा
णुवृत्तित्वेऽभावेन तस्यापि लक्ष्यत्वादिति भावः। साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य भिन्नान्तसार्थकीकृत्य
कत्वान्तरमादायाह पद्धतीति। साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वेति। तथा च सर्ववाक्यं नामवधारणपरत्वमसति बाध
कश्रुतिव्याप्येन भिन्नेनेति सावधारणमिति भावः। ननु साध्यसंबन्धितापात्साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छे
द्यत्वस्यानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मकत्वेन तन्नानवच्छेदकत्वं यद्यतिरिक्तवृत्तित्वं तद्द्रव्यत्वं सत्त्वा
दित्यादौ गुणवत्त्वादावव्याप्तिरत आह। अनवच्छेदकत्वं चेति। तस्य साधनतावच्छेदकस्य वृत्तित्वेऽपि अत्र म
दत्तीपाएव मन्त्रापि ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ गुणवत्त्वान्तिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावविशिष्टापापिस
त्तापि विशिष्टसत्तात्वस्य वृत्तेरत आह तद्विशिष्टसाधनस्येति। तथा च साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकीभूत
साधनतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठसाध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वं फलितमतो विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वेऽभावव
प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्टसाध्यस्येसर्वः सम्पू

द्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वादेवनोक्तातिप्रसंग इति भावः स्वमते विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभावात्त

ज० द्दोषतादवस्थ्यादाह साध्याभाववद्वृत्तित्वेति तथा च साध्याभाववन्निष्ठत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकहेतुतावच्छेद

४७ कधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं फलितार्थः ननु स्वरूपसंबंधरूपस्यैव साधनताव

47 च्छेदकावच्छेद्यत्वस्याभावः कथं न तिविशिष्टः तावतापि द्रव्यसत्त्वादितो दोगुणत्वावत्वाद्युपाधेः संग्रहसंभ

वादत आह एतेनेति निरस्तमित्यन्वयः । अत्र सिद्धिरिति संबंधितामात्रस्यैव यत्र किंचित्प्रमेयावच्छेद्य

त्वात्तथा च तन्नादेर्धनप्रभववन्त्याद्युपाधावव्याप्तिरिति भावः । न च स्वानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छे

दकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठोपाः साध्यसंबंधितायामवच्छेदकत्वं विवक्षितं तथा च वह्नित्वादिप्रमे

यस्यैव धूमसंबंधितानवच्छेदकत्वप्रसिध्या नाव्याप्तिरिति वाच्यं जन्यं रूपमहत्वोभयवद्वृत्त्युत्पादकतादात्म्येन राम

हेतुतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्तेः ननु येन रूपेण यायैते साधनतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टानवच्छेद्यत्व ४७

त्वं

मपि किंचिद्वाच्यं अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वं प्रसिद्धमेवेत्यत आह गुणवदित्यादि निःसत्वादेरित्या
दिनानेकव्यक्तेः परिग्रहः द्रव्यगुणान्यत्वविशिष्टसमवेतत्वस्यैव लाघवेन साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वादि
ति भावः अत्रापि प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसंबंधितापावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषो मानाभा
वात् किंत्वन्यूनवृत्तित्वं तच्च साधनावृत्तीनामुपाधीनां साक्षादसंभवीति पूर्ववदेवात्याभिप्रायेणाह।
अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येनेति। ननु द्रव्यं सत्वादित्यादौ द्रव्यत्वादेरुपाधितावारणार्थमवश्यमधिक
रणांतर्भावेनैव व्यापकत्वं निवेश्यं तच्च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितापामप्रसिद्धमत आह तथा चे
स्ने३ ति उपदर्शितेति निःस्पर्शादित्यादिस्थलीयेत्यर्थः साध्यशून्याद्यावृत्तेरप्यपि किं साध्याभाववद्वृत्तित्वा
भावानुमापकं प्रकृतसाधनेयत्समानाधिकरणत्वहेतुना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावानुमानं तु शक्यत
इति भावः तथा च शीतस्पर्शान्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदेन समनेहवद्वृत्तित्वाभावविरहात्तत्राति

प्रसंगादिति भावः। ननु साध्याभावसामानाधिकरण्यवतोऽन्नतदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथोपपादितत्वात्तथा च द्र
गो० व्यत्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधाव व्याप्तिरत आह यत्सामानाधिकरण्येत्यादि दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह सा
४८ ध्याभावविशिष्टेत्यादिः। व्यावर्त्तकं व्यावृत्त्यनुकूलं व्याप्तिपदार्थमेताविशिष्टं तथा च साध्याभावविशिष्टप्रकृ
तसाधनवर्त्तिमान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं पर्यवसितार्थः। द्रव्य
सत्त्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवतो रूपादेः कस्य रूपान्यत्वादेः साध्यविशिष्टसाधनवत्सक
लावृत्तित्वादेः स्ववारणाय सामान्यपदं घटपि साध्यविशिष्टसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वेतादृशसाधन
व्यापकत्वपर्यवसितं अन्यस्य दुर्वचत्वादेवं साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वमपि सा
ध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वमेव तद्दन्यावृत्तित्वलक्षणव्याप्तेस्तेनैव विशेषमात्र तथा च पूर्वक राम
ल्पादभेदः। तथापि विशेषणविशेष्यभावभेदान्नपौनरुक्त्यं रसेक्व साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छि- ४८
भाव१

न्नभेदनिष्ठस्वव्यापकताकत्वमेवात्र तादृशभेदव्याप्यत्वमतः पूर्वकस्माद्धेतुरुत्पन्नोऽपि सार्वभौममतं श्रा
हकेचित्त्विति सामानाधिकरण्यस्य संबंधत्वे वृत्तिनियामकत्वावच्छेदकताश्वविशिष्टव्यापकताव
च्छेदकत्वे वाप्रमाणाभावादाह अवच्छेदकीभूतेति तन्नत्वत्रावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसंबंधः तदा श्रीई
धनप्रभवविरहत्वेभवतथालाघवात्तन्नतु तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थसिद्धिरत आह अवच्छेदकत्वेवा
च्येति तन्मात्रस्येह तुल्यप्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टत्रूपवत्तिपिशाचादौ महत्वस्यवर्तमानत्वादृश्यमा
णालक्षणाक्रांततानस्यादतउद्भूतपदं ननु प्रत्यक्षउद्भूतरूपादिन्नापि महत्वेनोपाधिः सामग्र्यविरहे
णापि संहिघटाउद्भूतरूपवत्तिवर्तमानतयाव्यवस्यमाणलक्षणानाक्रांतत्वादतस्तदसंग्रहेन दोषापे
त्यत आह महानिसादिश्वत्रापिद्रव्यत्वमात्रस्येह तुल्यत्वेगगनादौ साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकताद
निमस्येवतत्वस्यवृश्यमाणलक्षणाक्रांततानस्यादित्यनित्यपदं वस्यमाणेति साध्यविशिष्टसाधनव्या

कत्वेसतिसाक्षाद्भागविशिष्टस्साधनवद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः न्यूनातिरिक्तेतिप्रथमेसत्त्वसमानाधि
ज० करणोनरूपत्वादौमहत्त्वस्यमहत्त्वसमानाधिकरणोचपिगाचेत्वादौप्रसत्त्वसामानाधिकरण्यविर स्प्र२
५९ हात्यद्वितीयेपिमहत्त्वसमानाधिकरणेशब्दादावनित्यसमवेतत्वस्यानित्यसमवेतत्वसमानाधि
करणोचरूपत्वादौमहत्त्वस्यसामानाधिकरण्याभावादितिभावः हेतुनिष्ठेतिहेतुतावच्छेदकाव
छिन्ननिष्ठेत्यर्थः तेनमहाननित्यद्रव्यत्वादित्यादौद्रव्यत्वनिष्ठमहत्त्वसमानाधिकरणगगना
घवच्छेदेनसत्त्वेप्यनित्यसमवेतत्वेनाव्याप्तिः एवमग्रेपितेनद्रव्यकर्मान्यत्वेसतिसत्त्वादि
त्यादौसत्त्वेनिष्ठगुणान्यत्वसामानाधिकरण्यस्यकर्मावच्छेदेनसत्त्वेपिगुणान्यत्वादौनाव्या
प्तिरितिध्येयम् अत्रन्यूनातिरिक्तवृत्तित्वंनस्वरूपसंबंधेनग्राह्यंद्रव्यंसत्त्वादित्यत्रघटत्वादावव्या राम
प्तिप्रसंगात्किंत्ववच्छेदकतासंबंधेनेत्याशयेनतत्तयोर्व्याप्तिमाह सत्त्वनिष्ठेत्यादिना अतिरिक्त ४९
वस्तुतः सार्वभौममतेविशिष्टस्यातिरिक्तत्वाद्यथाश्रुतमेवसाधु॰४

यत्नीतित तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र क्रमान्यत्वादिवारणार्थमनतिरिक्तपदमिति भावः। पृथिवीत्वसामा
नाधिकरण्यमित्यस्य सत्तानिष्ठत्वादिः। पुनरुक्तीति सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य तनुषज्यतेऽत
एव द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव पृथिवीत्वादेर्वारणार्थमन्यूनवृत्तिपदमिति भावः। तदवच्छेदकेति सत्त्वनि
ष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकेत्यर्थः। स्वकृतौ वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वादेरपि साधन
तावच्छेदकीभूतधूमत्वादिभिन्नत्वात्तथा च गुणत्वावारणायोगादाह। तदनवच्छेद्येति। प्रकृतसाधनतावच्छेदका
नवच्छेद्येत्यर्थः। अत्रापि साधनतावच्छेदकस्य साध्यानधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तात्पर्यं तेन धूम
वान् प्रमेयवत्त्वादित्यादौ प्रमेयानवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। अत्र सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकता
संबंधेन तद्वत्त्वाप्रसिद्धौ लक्षणासंभवात् तत्स्वरसः। केचित्तु तन्मात्रस्य चितः। साध्येति साध्यस्य संबंधोपत्रेति युक्तमा
साध्यविशिष्टसाधनाश्रयावच्छिन्नेत्यसाध्याभावविशिष्टसाधनाश्रयाद्यावृत्तित्वार्थः। यथाश्रुते साध्यविशिष्ट
व्यवच्छिद्यते।

जा० साधनव्यापकत्वरूपस्य प्रागुक्तसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वस्योद्भूतरूपादावपि सत्त्वेनाग्निमगं यासंगतिप्रसंगा
५० त्तस्य न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसार्वभौमलक्षणानुसारेणोपमाशंकेत्यपास्ताः वस्तुतो गुरू
णांमते वा पोरुपिप्रत्यक्षत्वादुद्भूतरूपस्य तत्रैव साध्याविशिष्टसाधनाव्यापकत्वात् तन्मतानुसारेणैवोपमनवच्छे
50 दकत्वशंकेति युक्तमुत्पश्यामः। तथात्वे संभवादिति। प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टमूर्त्तत्ववत्परमाणुवृत्तित्वेन साध्या
भावविशिष्टसाधनवद्व्यावर्त्तकत्वासंभवादित्यर्थः तत्र उपाधौ। तादृशेति। साध्याभावसंबंधितानिरूढस्य सा
ध्यसंबंधस्यावच्छेदकीभूयोपपादकत्वे वोपाधेरिति मतउत्पत्यर्थः उद्देलक्षणमिति। अन्यथा तस्य लक्षणत्वे तल्ल
क्षणस्याव्याप्यापत्तेरिति भावः उद्भूतरूपस्यापि पथ्याङ्कनक्षणसत्त्वेन वारणायोगात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ रूपा
त्मतादावतिप्रसंगाद्वा हा। साधनाव्यापकत्वमिति। द्वित्वावच्छिन्नतादृशाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्याद एन
हा तादृशेति। साध्याभावविशिष्टसाधनेत्यर्थः। अत्रापि साध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरण ५०

ताकधर्मवत्त्वे तात्पर्यं तेन जातिमानमेयत्वादित्यत्र सत्तायां द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र च विशिष्टसत्तायां प्रागुक्तरीत्या
नर नाव्याप्तिः। किंचित्तु नन्वपर्यायत्वात्तदुक्तदोषसाधनिष्ठसाध्यसंबंधित्वाप्रसिद्ध्या साध्याभाववत्त्वाद्युपाधावव्या
प्तिरत उक्तं मूले तदेवेति विरुद्धस्थले साध्याभाववत्त्वादेरलक्ष्यत्वाद्देवं समर्थः अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसि
द्धौ तेषां लक्षणमपि तत्राव्यापकं स्यादिति भावः तस्मादुक्तं। ननु भूतत्वं रूपवत्त्वादौ दृष्टोपाधिकल्पोपधायक
ध्रु५ त्वेनोपाधित्वाल्लक्षणमपि तेषां दुष्टमेव न भविष्यतीत्यत आह तेषामुपाधिकल्पोपधायकत्वमेव निरस्तमित्याह सा
ध्याभावसंबंधिनीत्यादिना तदसमर्थानां। अवच्छेदकीभूय साध्यसंबंधोपपादनासमर्थानां। ननु व्यभिचारि
णः पक्षधर्मसाध्यसंबंधितावच्छेदकसत्त्वात् संगतं विरुद्धस्थले तदभावादतो व्याचष्टे व्यभिचार इति। स्वतएवेति
तर तथा च सपक्षविपक्षवृत्तित्वलक्षणव्यभिचारस्य केनचिदविरोधात्तदुपपादनार्थमेव व्यभिचारो वाच्यस्तमुपा
धिरिति ग्रंथेनोपाध्युन्नायः इति भावः। स्वाभाविकं। युक्तं तेन धूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनजन्यत्वविशिष्टस्य

ग० वन्हित्वस्यावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। उपाधिपदांतर्गतस्योपदर्शकस्यार्थमाह स्वसमीपेति जाग्रदुपाधेः
५१ सामीप्यासंभवादाह। स्वसमानाधिकरणेति। नन्वेवमाचार्यमतेपि साधनासमानाधिकरणस्योपाधित्वे
५ नस्यादतः फलितार्थमाह। व्यभिचारिणीति। विपक्षगामिनीत्यर्थः। संक्रामकतया स्वमानुकूलतया। क्व
चित्स्वसिद्धसंबंधान्यतरोपाधिरितिभावः। यद्यपि स्वनिष्ठव्याप्यंतरसंक्रामकतयाप्याचार्यमतेसाध्यव्यापक समध
स्योपाधित्वसंभवादतएवेत्येतत्स्यनोपादूलकत्वेनच व्याप्यंतरस्यविशेषणत्तत्साधनतावच्छेदक
घटितत्वात्तत्तत्संक्रामकतयोपाधित्वसंदेहतावच्छेदकोपाधिलाभः स्यादतः स्वरूपसंबंधरूपसाध्यसंबंधव्याप्तस्यो
ता धितावच्छेदकत्वस्य संदेहतावच्छेदकधर्मासमनियतादृशव्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधित्वमितिवाच्यं उपा
धिपदांतर्गतोपदर्शकलक्षव्यभिचारिणीत्यत्र एवसिद्धेतावीरणासंभवात् यापिव्याप्यंतरस्यसाधनतावच्छे राम
दकभेदेननानात्वात्साध्यवदन्यावृत्तित्वोरेश्रुकेवलान्वयिन्यभावात्सर्वानुगतंलक्षणंच साध्यसंबंधिता ५१

स्यच। ६२

तद्व्यतिरेके ०उपाधिव्यतिरेके ०४

वृंध्येद्कारूपवत्वमेवव्याप्तिरतस्तत्संक्रामकतंपैवोपाधित्वंयुक्तमितिभावः दूषणौपयिकरूपस्यवाव्यंता

नि२ पौं।उपाधिपदवाच्यतेपत्र्यर्थः।साध्याधिकदेशवृत्तावुपाधिव्यवहारस्यात्वाप्यंमतेविरहादुक्तलक्षणस्य

व्यवहारौपयिकत्वासंभवात्तपूरयति। दूषणौपयिकमिति।यथाश्रुतस्यगात्वयानश्वत्वादित्यादौसास्ना

वत्वाद्यव्याप्तेरह।अन्नेति।साध्यव्यापकतामात्रस्यदूषणौपयिकत्वेदर्शपतितावैनेवेतौसमवादिति।

तथैवव्यभिचारधीसंपत्तोरितिभावः।नन्वेवंस्यापत्तेशब्देकिमित्यन्यथाभिलापउत्पतआहसाधनव

साधन४ तीतितथाविधेति।साध्यसंबंधव्यापकेत्युक्तिरित्यर्थः।तं उपाधिव्यवहारंसाध्यव्यापकतारूपत्रूपमर्थस

त्वादाहपौगिकमिति।योगानादरमितितूषपर्थमात्रानादरेयोगार्थविरहेरैवाप्रयोजकत्वादावतिप्रसंग

ध्रु२ विरहादग्निमत्रेयाविरोधापत्तोरितिभावः।उपाधित्वमित्यस्यपादसाध्यव्यभिचारोन्नापकव्यभिचार

प९ प्रतियोगित्वमर्थस्तद्दीत्रिंसान्वयापोगादाहउपाधिरप्यवचनीति।एवमप्यपिननुव्यभिचारोन्नापक।

स्याप्यप्रयोजकत्वादेः साध्यव्याप्यत्वरूपयोगार्थविरहान्नोपाधिपदवाच्यत्वमतश्चाह योगादेरित्विति।
ऊ० लाघवादिति। व्यभिचारोन्नयनानुकूलव्याप्तिकत्वधर्मतानूपस्य तदुन्नायकत्वस्य गुरुत्वादिति भावः।
५२ साध्यव्यापकतामात्रइति। साधनाव्यापकत्वस्य व्यभिचारिहेतौ स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वरूपयोगार्थ
बलादेवप्राप्तेरिति भावः।